

Alltid med rättsinnig världslig överhets samtycke

Prästernas argument om kyrkotukt, kyrkoaga samt andligt och världsligt regemente i debatten som föregår 1686 års kyrkolag

Maria Mörner Stenberg

HT 2021
Magisteruppsats i teologi 15 hp

Innehåll

1. INLEDNING	5
1.1 Prästerskapet i 1600-talets debatt om kyrkotukt, kyrkoaga och tvåregementslära	5
1.2 Problemformulering	6
1.3 Arbetsfrågor	6
1.4 Syfte	6
1.5 Avgränsningar	6
1.6 Forskningsläget	7
1.6.1 Den kyrkohistoriska forskningens spänningsfält och angränsande fokus	7
1.6.2 Den äldre kyrkohistoriska forskningen – handskrivna och tryckta källor	9
1.6.3 Europeisk forskning – senantikens och medeltidens offentliga bot	10
1.7 Metod, arbetssätt och teori	11
1.8 Material och angränsande forskning	13
1.9 Disposition	18
2. DEBATTENS TEOLOGISKA OCH KYRKO Historiska BAKGRUND	19
2.1 Kyrkotuktens disciplin, bot, bikt, själavård samt syndernas förlåtelse	19
2.1.1 Anvisningar enligt Matteus kapitel 18	19
2.1.2 Mirjams återupprättelse, 4 Mosebok kapitel 12	20
2.1.3 Offentlig botgöringsritual utläst hos Tertullianus, 200-tal	22
2.1.4 Botens disciplinära aspekt – utvecklingen efter ediktet i Milano 312	23
2.1.5 Tidig medeltids botgöringslitteratur – kanonisk lag och rätt, 1000- och 1100-tal	24
2.1.6 Den medeltida kyrkans bot, bikt och skriftermål – offentligt och enskilt	25
2.1.7 Luthersk syn på kyrkotukt som nådemedel – bikten vid uppenbar synd	28
2.1.8 Fortsatt medeltida kyrkotukt under tidig reformationen i Sverige	28
2.1.9 Bot och uppenbar skrift enligt 1571 års kyrkoordning med tysk förlaga	29
2.1.10 Efter Uppsala möte 1593 – yttre kyrkliga lagbestämmelser och straff	30
2.1.11 Ortodoxin, nyckelmakten, predikoämbetet och kyrkoregementet	31
2.1.12 Världsliga straff transformeras till kyrkliga straff	31
2.2 Det andliga regementet, och det världsliga	32
2.2.1 Inflytandet från Philipp Melanchthon i 1571 års kyrkoordning	32
2.2.2 ”Olämpligt sammanblandat” – Augsburgska bekännelsen 1530	33
2.2.3 Idén om ”potestas ecclesiastica”, territorialsystemet och treståndsläran	34

2.2.4	Lagens två tavlor – gammaltestamentliga straffregler i världslig lag, 1608	35
2.2.5	Kyrkans disciplinära verksamhet med världslig delegation	36
2.2.6	Särskiljandets princip – politiskt argument och köpslående	37
2.3	Kyrkopolitiska och praktiska omständigheter	37
2.3.1	Den kyrkopolitiska situationen efter Uppsala möte, tidigt 1600-tal	37
2.3.2	Biskopars initiativ till straffbestämmelser i stiftet, 1600-talets första hälft	38
2.3.3	Prästers privilegium vid sockenstämman, 1650 – inskränkt jurisdiktion, 1684	38
2.3.4	Rikets expansion – prästernas roll i de erövrade områdenas integrering	39
2.3.5	Prästerskapets juridiska skolning vid Uppsala universitet upphör	40
2.3.6	Interna kontroverser – relationen kyrka och stat, ortodoxi och synkretism	40
2.3.7	Censur – kontrollerad utgivning av trycksaker	41
2.3.8	Envælde och ständerförklaring, 1680	41
3.	PRÄSTERNAS UTTALANDEN OCH ARGUMENTATION	42
3.1	Kravställande vid kröningsriksdagarna 1607 och 1617	42
3.1.1	Överhetens bistånd – ”hårdnackade och obotfärdiga syndare”	42
3.1.2	Ny framställan om den världsliga maktens behjälplighet i kyrkotukten	43
3.2	Prästeståndets kyrkoordningsförslag, KOF 1619	43
3.2.1	Consistorium ecclesiasticis – kyrkotuktens auktoritet	43
3.2.2	Den christelige läran, andligt och världsligt – predikoämbetets värdighet	44
3.2.3	Predikoämbetet och jurisdiktionen – prästens lydnad inför överheten	45
3.2.4	Kyrkodisciplin för stabilitet i det världsliga regementet	46
3.2.5	Uppenbara laster och uppenbar skrift	46
3.3	Bemötande av förslag om Consistorium generale, 1623 och 1624	47
3.3.1	Kritik mot avsikten att frånta domkapiteln jurisdiktion att rannsaka	47
3.3.2	Världslig dom och Guds församling, var för sig	48
3.3.3	Världsliga regementets beskydd – läroämbetet som Gud befallt att regera	49
3.4	Laurelius respektive Emporagrius kyrkoordningsförslag	50
3.4.1	1650 års kyrkolagskommitté – parallella KOF, 1659	50
3.4.2	Proposition 1675 – de konkurrerande förslagen införskaffas och studeras	51
3.5	Prästeståndets kyrkoordningsförslag, KOF 1682	52
3.5.1	Källkritiska problem – överlappande läsning i tidigare förslagstexter	52
3.5.2	Om uppenbara skriftermåhl och kyrkio aga – ett andligt straff	54
3.5.3	Världslig överhets rätt och myndighet uti kyrkoregementet	55

3.5.4	Åtskillnad mellan kyrklig och världslig rätt och dom	57
3.5.5	Domkapitlets rannsakan vid brott mot både första och andra tavlan	57
3.5.6	Sockenstämmans uppgift att ställa inför rätta och tillbörligen straffa	58
3.6	Prästeståndets förslag avvisas	59
3.6.1	Kritiken från bondeståndet	59
3.6.2	Kritiken från adelsståndet	60
3.7	Kyrkoplikten och jurisdiktionen enligt 1686 års kyrkolag	60
3.7.1	Uppenbar skrift för syndabekännelse – vid behov med världsligt bistånd	61
3.7.2	Straffregel om Plichtepall – plikta med kroppen vid upprepat lönskaläger	6
3.7.3	Prästens varningar – den obetänkte ”af werldzlig Rätt, med straff beläggas”	62
3.7.4	Inga stadganden om världslig myndighet i kyrkoregementet eller kyrklig jurisdiktion vid sockenstämman	62
3.8	Fortsatt debatt om kyrkoplikt, skamstraff och pliktepall	63
4.	SLUTSATSER	64
4.1	Relationen mellan kyrkotukt och tvåregementslära	64
4.1.1	Bakgrunden till den lutherska ortodoxins uppfattning om kyrkotukt	64
4.1.2	Tvåregementslära enligt prästerskapets tolkningar och uttalanden	66
4.1.3	Kyrkopolitiska och praktiska omständigheter som påverkat debatten	67
4.2	Teman och argument i prästerskapets uttalanden och förslag	69
4.2.1	Debatten före 1682	69
4.2.2	KOF 1682, förslag om revidering och komplettering i kyrkoordningen	70
4.2.3	Samband mellan kyrkotukt och tvåregementslära – sju teman	71
4.3	Debattens utfall – KOF 1682 i jämförelse med 1686 års kyrkolag	73
4.3.1	Uppenbar skrift som syndabekännelse efter världslig dom – pliktepall och överhetens bistånd	73
4.3.2	Åtstramad jurisdiktion – kyrkoplikten stegvisa upphörande	73
	Sammanfattning	74
	Summary	75
	Källor och litteratur	77

Omslag: Fotografi av kopia (med egna understrykningar vid ”Kyrkiohistorien” och ”altijd” samt markering vid §IV) från prästeståndets Kyrkoordningsförslag 1682, sidan 91 i den ursprungliga handskriften (med övrig understrykning vid ”grofva och uppenbara laster”) respektive sidan 49 enligt numrering i Riksarkivets *Acta Ecclesiastica Prästeståndets förslag till Kyrkolag 1682/147* i digitaliserad form. (Foto: Maria Mörner Stenberg)

1. INLEDNING

1.1 Prästerskapet i 1600-talets debatt om kyrkotukt, kyrkoaga och tvåregementslära

Valet av ämne för min uppsats utgår från idén om att studera tillkomsten av 1686 års kyrkolag, sett ur prästerskapets perspektiv. Det visar sig då relativt omgående att prästernas intentioner i den process som föregick 1686 års kyrkolag var att åstadkomma en uppdatering av 1571 års kyrkoordning, KO,¹ utan några genomgripande förändringar.

Det framkommer också att en väsentlig fråga för prästerskapet var kravet om bibehållande av kyrkans jurisdiktion² att döma till och utöva fysisk kyrkotukt och aga. Argumentationen för prästernas fortsatta jurisdiktion grundades i hög grad på en tvåregementslära, med bibliska förebilder, enligt vilken kyrkan och den världsliga makten inte skulle sammanblandas utan hållas åtskilda. Samtidigt riktade prästerskapet förväntningar på överhetens bistånd att utföra kyrkotukten. Dessa argument framträder i dokumenterade uttalanden från tidigt 1600-tal fram till och med kyrkoordningsförslaget, KOF, år 1682³ som en kulmen på prästernas medverkan i en åtta decennier lång debatt. I KOF 1682 förklarades att kyrkotukt och aga var något som i alla tider utförts med den rättsinniga *överhetens samtycke*, det vill säga innebörden i det uttalande som det refereras till i uppsatsens titel. I förslagstexten till KOF 1682 uttalades också den uppfattningen att kyrkotukt och aga egentligen är att anse som ett ”andligt straff”. Även om prästernas jurisdiktion blev väsentligt åtstramad genom 1686 års kyrkolag hörsammades flera delar i prästerskapets krav angående kyrkotukten och den fysiska agan, däribland biståndet från den världsliga myndigheten.

Ämnet för min uppsats blir till följd av prästernas egen argumentation i 1600-talets kyrkopolitiska debatt ett integrerat studium av två sammanfallande moment i teologin och kyrkohistorien: dels är det kyrkotukten – och då särskilt den yttre, *fysiska tukten* – dels också uppfattningar som i en nutida läsning kan förstås som en *tvåregementslära* angående *relationen* mellan det andliga respektive världsliga regementet. Ämnet har även en dimension av *kyrkorätt*, både internt inom kyrkan och externt i samspel och förhandlingar med den världsliga kungamakten och överheten. Teologiskt och kyrkohistoriskt sammanfaller den tidsperiod som uppsatsens huvudkapitel (kapitel 3) behandlar med vad som benämns som den *lutherska ortodoxin*.

¹ KO 1571: kap 2 (2.1.9, 2.1.10, 2.2.1, 2.3.1); kap 3 (3.2.2, 3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

² Jurisdiktion: 1) behörighet att skipa lag och rätt, domsrätt; rättsskipning; rättsförvaltning samt även 2) område för någons jurisdiktion; lagskipningsområde; rättsförvaltningsområde. SAOB, ”Jurisdiktion”.

³ *Acta Ecclesiastica Præsteståndets förslag till Kyrkolag 1682/147*. Förkortat: *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 49. Om KOF 1682, se 3.5.

1.2 Problemformulering

Vad kännetecknar prästerskapets medverkan och argumentation i 1600-talets debatt om handhavandet av den fysiska kyrkotukten och agan, och vilket genomslag får prästerskapets kravställande samt egna förslag i utarbetandet 1686 års kyrkolag angående domsrätten över den yttre fysiska kyrkotukten?

1.3 Arbetsfrågor

- 1) Vilken är den teologiska och kyrkohistoriska bakgrunden till reformationens och den lutherska ortodoxins syn på kyrkotukt med fysisk aga? Arbetsfråga 1 behandlas i uppsatsens kapitel 2.
- 2) Hur argumenterar prästerskapet om kyrkotukt och kyrkoaga med stöd i en samtida förståelse av världsligt och andligt regemente så som det kan utläsas i källor från tidigt 1600-tal fram till KOF 1682? Arbetsfråga 2 behandlas i uppsatsens kapitel 3.
- 3) Hur bemöts prästeståndets kyrkoordningsförslag, KOF, 1682 i den del som rör den yttre kyrkotukten samt utdömande av fysisk aga? Arbetsfråga 3 behandlas också i kapitel 3.
- 4) Hur förändras kyrkans jurisdiktion över kyrkotukten och kyrkoagan till följd av 1686 års kyrkolag? Även arbetsfråga 4 behandlas i kapitel 3.

1.4 Syfte

Syftet är att bidra till kunskapsutveckling om hur prästerskapet under 1600-talet debatterade kyrkans *jurisdiktion* att hantera kyrkotukt och kyrkoaga med argument som var avhängigt synen på kyrkans eget regemente i *relation* till överhetens världsliga regemente. Syftet är dessutom att åskådliggöra hur prästerskapets uttalanden angående krav och förslag om bibehållande av kyrkans jurisdiktion – avseende den fysiska kyrkotukten, kyrkoagan – blev tillgodosedda respektive avvisade i 1686 års kyrkolag. Ett ytterligare syfte är att uppsatsens analyser och slutsatser indirekt ska bidra till perspektiv på den nutida debatten om tvåregementslära; om kyrkans självständighet gentemot staten, men också kyrkans samspel med och eventuella förväntningar på statsmakten.

1.5 Avgränsningar

Den *tidsmässigt* avgränsade period jag behandlar i uppsatsens huvudkapitel, kapitel 3, spänner över åtta decennier: från 1607 genom citat från prästerskapets uttalanden om kyrkotukten fram till 1682 då prästerskapet lämnade sitt förslag till ny kyrkoordning samt slutligen 1686 vilket är det år då den nya kyrkolagen antas. De delar i 1686 års kyrkolag som

berörde kyrkodisciplin men som gick utöver vad prästerskapet debatterat med stöd i tvåregementslära behandlas ej utom i enstaka kommentar. Ej heller ges någon ingående redogörelse över uttalanden från kungamakt eller de tre övriga riksdagsstånden. Dock nämns i kapitel 2 exempel på yttre omständigheter av betydelse för prästernas medverkan i den kyrkopolitiska debatten samt även exempel på vissa motargument som prästerskapet stötte på då de ej vann gehör för sitt förslag till reviderad kyrkoordning (KO) år 1682.

Ytterligare avgränsningar som gjorts följer av att det är den *kyrkohistoriska* dimensionen med inslag av *teologiska och kyrkorättsliga aspekter* om har undersökts. Däremot ges ingen utförlig allmänhistorisk bakgrund, exempelvis om framväxandet av strukturerna med sockenstyrelse och sockenstämma, om än att detta helt kort berörs angående debatten om prästers jurisdiktion i världslig rätt. Angående uppsatsens kyrkorättsliga dimension görs generellt den avgränsningen att det är *riksdagsdebatten* som föregår lagstiftning samt nya kyrkoordnings- och lagförslags innehåll och ställning, jämfört med tidigare kyrkopolitiska rättsordningar, som uppmärksammas. Emellertid behandlar jag inte den samtida akademiska debatten och inte heller förfarandet i domstolar, angående tillämpning av lagar och förordningar med anknytning till kyrkotukten, annat än vissa kommentarer till debattens kyrkohistoriska bakgrund.

För åskådliggörande av historisk bakgrund till den lutherska ortodoxins syn på och argument om kyrkotukt har utvalda exempel från tidigare forskning koncentrerats till sådana som belyser den *offentliga* boten.⁴ Avgränsningen är en följd av att prästerskapets uttalanden i debatten om kyrkotukt som föregick 1686 års kyrkolag *inte* avsåg den enskilda bikten och boten som förberedelse inför nattvarden. Vad debatten stod om var i allt väsentligt det kyrkliga regementets jurisdiktion att självständigt döma och avgöra påföljder i ärenden som av *tradition* omfattats av kyrkans *offentliga* kyrkotukt, exempelvis i samband med äktenskapsbrott, sexualbrott men också grova brott.⁵

1.6 Forskningsläget

1.6.1 Den kyrkohistoriska forskningens spänningsfält och angränsande fokus

Den norske kyrkohistorikern Tarald Rasmussen redogör för två ”spänningsfält” som han menar har präglat den senare generationens reformationsforskning: A) Ett spänningsfält inom vilket den ena sidan bedriver en *konfessionellt* styrd reformationsforskning som finner sitt utflöde i den teologihistoria vilken ägnas åt luthersk och postluthersk teologi på 1500- och

⁴ Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.6.3); kap 2 (2.1.2, 2.1.3, 2.1.6, 2.1.8); kap 4 (4.1.1).

⁵ Kyrkotukt och brott: kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.1.12, 2.2.4); kap 3 (3.8); kap 4 (4.1.1).

1600-talen. Den andra sidan i detta spänningsfält är inriktad på *allmänhistoriskt eller kulturvetenskapligt* orienterat reformationsforskning ur ett bredare, tvärvetenskapligt perspektiv. B) Den reformationsforskning som antingen är *nationellt* eller *allmän europeiskt* orienterad.⁶ Den nationellt orienterade forskningen är då ofta sammanlänkad med nationsbygget och etableringen av nationalstaten. Den allmäneuropeiskt inriktade reformationsforskningen kännetecknas bland annat av komparativa perspektiv.⁷

Med utgångspunkt från Rasmussens modell finns som jag ser det skäl att tala om ett tredje spänningsfält vilket tangerar *kyrkorättsliga* fokus – angående reformationstiden, men också tiden före och efter reformationen – om kyrkans regelverk och jurisdiktion. Några nyligen utgivna antologier visar exempel på ett sådant angränsande forskningsområde. Jag tänker då på kyrkohistorikerna Martin Berntson & Anna Minara Ciardi och deras redaktörskap för *Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv* (2016)⁸ samt *Med god ordning och efter Guds vilja: En antologi om kyrkorätt* (2019)⁹, med Leif Nordenstorm som redaktör. Dessutom, inom den rättshistoriska forskningen har kyrkorätten fått förnyad uppmärksamhet genom antologin *Law and the Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurists* (2020)¹⁰ vilken givits ut som resultat av nordiskt samarbete mellan juridiska fakulteter och med rättshistorikerna Kjell Åke Modéer samt Helle Vogt som redaktörer.

Min uppsats torde således höra hemma i ett spänningsfält mellan *kyrkorättslig historia* och den kyrkohistoria som också utgör ämnet *teologihistoria* – med inslag från forskningsområde A) enligt Rasmussens modell – samt med reformationen som utgångspunkt för den teologiska och kyrkopolitiska utvecklingen under 1600-talets ortodoxi i Sverige. Uppsatsens integrerade ämne kan också sägas beröra den *konfessionaliseringsteori*¹¹ som utvecklades inom tysk forskning på 1980-talet och med förankring i studier under 1960-talet om reformationens socio-politiska betydelse. Av intresse är därför även den jämförelse som

⁶ Tarald Rasmussen använder även begreppen ”konfessionalisering” och ”konfessionaliseringsparadigm” för att förklara två förekommande fokus i reformationsforskning: reformation och *konfessionalisering* respektive reformation som *religionsskifte*. Jag uppfattar beskrivningen av ”konfessionalisering” i detta sammanhang som en *kyrkohistorisk företeelse*, helt fristående i förhållande till beskrivningen av det Rasmussen förklarar angående spänningsfältet A) och den pol som anges vara ”konfessionellt styrd” forskning. Tarald Rasmussen, ”Nyare forskning i reformationshistorie” i *Kyrkohistoria : perspektiv på ett forskningsämne*, red. Anders Jarlert (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2009), 31.

⁷ Rasmussen, 31.

⁸ *Kyrklig rätt och kyrklig orätt : kyrkorättsliga perspektiv : festskrift till professor Bertil Nilsson*, red. Martin Berntson & Anna Minara Ciardi (Skellefteå: Artos, 2016).

⁹ *Med god ordning och efter Guds vilja : en antologi om kyrkorätt*, red. Leif Nordenstorm (Skellefteå: Artos, 2019).

¹⁰ *Law and the Christian Tradition in Scandinavia : The Writings of Great Nordic Jurists*, red. Kjell Å Modéer och Helle Vogt (Taylor & Francis Group, 2020).

¹¹ Konfessionaliseringsteorin nämns i slutsats om möjlig diskussion i det längre tidsperspektivet, se 4.1.1.

Martin Berntson åskådliggör; att tesen om konfessionalisering enligt tyskorienterad forskning tenderar att betrakta reformationen som ett ”framgångsrikt folkfostrande och moderinseringspådrivande projekt” på ett sätt som till viss del konfronterar den inom den engelskspråkiga historieforskningens tradition ofta framförda idén om reformationen som ett misslyckat ”pedagogiskt projekt” på grund av folkligt motstånd. Men, det finns en *mellanväg* att förstå reformationen, skriver Berntson. En sådan mellanväg har ”förhandling” om *kyrklig praktik* – på olika nivåer i samhället – som fokus, inte huruvida reformationen var lyckad eller misslyckad.¹² Jag delar en sådan syn, och utan att jag här tillämpar konfessionaliseringsteorin eller på annat sätt direkt stödjer mig på sådan forskning framkommer i min uppsats flera exempel på förhandlingar mellan kyrka och kungamakt.¹³ Dessutom, som Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki påminner om var Sverige den första monarkin utanför de tyska länderna som anammade protestantismen, tätt följt av Danmark och Norge. Sverige, liksom Danmark och Norge, blev dessutom en stark ”bastion” för de förändringar som den lutherska reformationen i Tyskland åstadkom på det rättsliga området.¹⁴

1.6.2 Den äldre kyrkohistoriska forskningen – handskrivna och tryckta källor

När Ingmar Brohed ger sin bild av den svenska, kyrkohistoriska forskningen under det förra seklet menar han att den kyrkohistoriska universitetsforskningen ännu in på 1960-talet bedrevs av ”kraftfulla, produktiva och drivande professorer”, och att dessa forskare då även hade ansvar för den kyrkohistoriska grundutbildningen. Merparten av den kyrkohistoriska forskningen blev på så sätt, anser Brohed, ett ”enmansföretag” med inriktning på svensk kyrkohistoria, från 1500-tal till 1800-tal. Förändringen i arbetssättet inom den kyrkohistoriska forskningen skedde vid slutet av 1970-talet då blockämnet ”Kristendomens historia” blev infört i grundutbildningen. Dessutom initierades samarbeten mellan kyrkohistoriska forskare i de nordiska länderna, i ny metodutveckling. Den här tvärvetenskapliga forskningsmiljön skulle på sikt, och på initiativ av Svenska kyrkans forskningsråd, bland annat resultera i utgivningen av *Sveriges kyrkohistoria*¹⁵ under åren 1998-2005, med svenska kyrkohistoriker som huvudförfattare och i samarbete med ett femtiotal både teologiska och humanistiska

¹² Martin Berntson, ”Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige” i *Reformation i två riken : reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*, red. Kajsa Brilkman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (Göteborg: Makadam förlag utgiven i samarbete med Centrum för Öresundsstudier vid Lunds Universitet, 2019), 24-25.

¹³ I huvudkapitlet (kapitel 3) redovisas prästerskapets argumentation i samband med riksdagsförhandlingar, 1607-1686.

¹⁴ Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki, ”Introduction. Reformation and early modern times” i *Law and the Christian Tradition in Scandinavia : The Writings of Great Nordic Jurists*, red. Kjell Å Modéer och Helle Vogt (Taylor & Francis Group, 2020), 60.

¹⁵ Huvudredaktör för *Sveriges kyrkohistoria 1-8* var Lennart Tegborg. www.libris.kb.se.

författare.¹⁶ Samtidigt noteras att Brohed inte nämner utgivningar av arbeten som utförts av de självständigt verksamma forskarna under 1900-talets första hälft, och som ofta blev publicerade genom Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag. Emellertid har det visat sig att mitt uppsatsämne särskilt betjänas av självständigt verksamma forskare, och att det är bland Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlags utgivningar som flera aktuella titlar återfinns. Således, en väsentlig andel av den forskning jag refererar till är utförd av teologer och kyrkohistoriker som var verksamma under senare delen av 1800-talet och första hälften av 1900-talet. De har också på olika sätt ägnat kyrkotukt och tvåregementslära fördjupade studier genom att själva, vad jag förstår, ha studerat primärkällorna. Så är fallet även med min uppsats, ifråga om utvalda delar av prästeståndets kyrkoordningsförslag 1682 som kan sägas utgöra uppsatsens mest centrala material. Att läsa och analysera exempelvis det 458 sidor långa, handskrivna dokumentet *Acta Ecclesiastica, Prästeståndets förslag till kyrkolag 1682/147*¹⁷ är dock med otränade ögon en mer eller mindre övermäktig uppgift. Men, att välja ut en frågeställning om kyrkan som aktör i ett visst historiskt skede, och som samtidigt leder oss till möjligheten att välja ett avgränsat parti i det aktuella källmaterialet, kan vara ett görligt projekt. Studiet av framför allt Sven Kjöllers undersökningar i *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944)¹⁸ med källhänvisningar har dessutom gjort att jag fått kännedom om och kunnat ta del av tryckta versioner – i serien *Kyrko-ordningar och förslag därtill före 1686* – av ett flertal kyrkoordningsförslag, däribland prästerskapets kyrkoordningsförslag från 1619¹⁹ och 1682.²⁰ Dessa tryckta versioner publicerades under 1800-talet och början av 1900-talet genom insatser från arkivarier vid Riksarkivet. Tillgången till dessa material undanröjer alla hinder i läsförståelsen av de handskrivna källorna.

1.6.3 Europeisk forskning – senantikens och medeltidens offentliga bot

Ett skäl till att trovärdigheten i den historiska bakgrundbeskrivningen likväl riskerar att halta är att det saknas nutida, uppdaterad forskning om svenska kyrkohistoriska förhållanden –

¹⁶ Brohed nämner även att forskningen under dessa år började drivas i projekt och att det inrättades tjänster även i Göteborg, Linköping och Umeå samt etablerades nya internationella kontakter. Kyrkohistoria fick då enligt Brohed både ökad bredd och specialisering ifråga om metod och teori, samtidigt som forskningssamarbeten inleddes med framför allt humanistiska ämnen. Ingmar Brohed, "Inledning" i *Kyrkohistoria : perspektiv på ett forskningsämne*, red. Anders Jarlert (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2009), 8-9.

¹⁷ *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*.

¹⁸ Sven Kjöllers, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1944).

¹⁹ Den tryckta versionen av kyrkoordningsförslaget (KOF) 1619 återfinns i *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 1* (Stockholm: Norstedt, 1872). Förkortat: *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*.

²⁰ Den tryckta versionen av kyrkoordningsförslaget (KOF) 1682 återfinns i *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 Avd. 3 / utg. ...* genom Erik Naumann (Stockholm: Norstedt, 1920). Förkortat: *Kyrko-ordningar/avd. 3/Neumann*.

framför allt om århundradena före reformationen – som är jämförbar med det europeiska perspektivet. Dessutom styr den akademiska disciplinen vilket intresse och fokus som studieområdet – i det här fallet kyrkotukten – blir belyst, vilket får konsekvenser för resultat och slutsatser. Ett talande exempel framkommer hos kulturhistorikern Rob Meens (Utrecht University) som menar att eftersom tidigare forskning om botgöring (engl. *penance*) oftast faller under ämnet kyrkohistoria samt bedrivits utifrån en konfessionell utgångspunkt har intresset riktats främst till den *enskilda bikten* relaterat till vad som är ursprunget till nutidens syn på bekännelse och bot. Emellertid uppmärksammas inte alltid andra former av botgöring, så som den *offentliga botgöringen* (lat. *poenitentia publica*) vilken enligt Meens i historisk mening föregår den enskilda.²¹ Botens offentliga respektive privata karaktär berörs också av religionsvetaren Guy G. Stroumsa (Hebrew University, Jerusalem). Den förvandling som boten genomgick under högmedeltiden från att mestadels ske offentligt till att utövas som privat bekännelse anser Stroumsa utgöra ett av kyrkohistoriens mest komplexa problem.²²

I den svenskspråkiga forskningen (både från 1900-tal och 2000-tal) om kyrkotukt förekommer de typiska begreppen ”kyrkodisciplin”, ”kyrkoplik”, ”skriftermål” varav den *uppenbara skriften*²³ är den offentliga syndabekännelsen. Om analyserna ska kompletteras och förstärkas med jämförbara källor från nutida engelskspråkig forskning är det emellertid *public penance* (offentlig botgöring) som är lämpligt sökord. För sökningar i den tyskspråkiga forskningslitteraturen kan *Öffentliche Buße* (offentlig botgöring) vara vägledande. Det visar sig då vara fruktbart att även angående svenska kyrkohistoriska förhållanden göra sökningar om ”offentlig botgöring”²⁴ – inte endast om ”skriftermål” – i uppslagsverk och ordböcker. Bakgrunden till skilda terminologier om kyrkotukt, skriftermål, bot, bikt etc utvecklas inte här i uppsatsen, men kan utgöra ett ämne för ny upplysande forskning.

1.7 Metod, arbetsätt och teori

Uppsatsens metodik har i huvudsak omfattat 1) ett *induktivt* arbetsätt då analyser och slutsatser baserats på uppsatsens material, utan på förhand givna hypoteser samt 2) *textanalyser* i läsningen av tidigare forskning om kyrkotukt och tvåregementslära samt prästerskapets dokumenterade uttalanden – om kyrkotukt respektive tvåregementslära – från

²¹ Rob Meens, *Penance in Medieval Europe, 600-1200* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 17. Om den tidiga offentliga botgöringen (Tertullianus), se 2.1.3. Om ”botgöring” enligt *SAOB*, se fotnot 95.

²² Guy G. Stroumsa, ”From Repentance to Penance in Early Christianity: Tertullian’s *De paenitentia in Context*” i *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*, red. Jan Assmann och Guy G. Stroumsa (Brill Academic Publishers: 1999), 167.

²³ Uppenbar skrift: kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

²⁴ Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.5); kap 2 (2.1.2, 2.1.3, 2.1.6, 2.1.8); kap 4 (4.1.1).

tidigt 1600-tal fram till 1682 då det av prästeståndet lades fram förslag till ny kyrkoordning. I det praktiska tillvägagångssättet har jag utgått från läsning av *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944) av Sven Kjöllnerström för att därefter sammanställa en kronologi och systematisering över prästerskapets uttalanden (teman och argument) om kyrkotukt och tvåregementslära. Därefter har jag sökt ytterligare material baserat på Kjöllnerströms hänvisningar till sina källor i arkiv och litteratur, samt genom mina egna litteratursökningar. Textanalyserna har därefter byggts upp på så vis att jag i bakgrundskapitlet, kapitel 2, ger exempel på olika aspekter – tidsmässigt, teologiskt, källkritiskt etc – som framkommer i den tidigare forskning jag tagit del av. I kapitel 3 är det uteslutande prästerskapets dokumenterade uttalanden om kyrkotukt och tvåregementslära som varit vägledande för textanalysens redigering och presentation. Behandlingen och analysen kompletteras med förklarande fotnoter till begrepp, uttryck samt vid behov av andra slags förtydliganden.

Vidare har i min metodik för uppsatsens sammanställning av huvudkapitlet (kapitel 3) tillämpats ett *aktörsperspektiv* då det är kyrkan, genom *prästerskapet*, som genomgående står i centrum för uppsatsens redogörelser och analyser. Det är således prästerskapet som *kollektiv aktör* jag utgår ifrån, vilket inte utesluter att några framträdande kyrkoledares individuella insatser i revideringsarbetet med kyrkoordningen också nämns. Aktörsperspektivet – så som det här hanteras – hänger dessutom nära samman med uppsatsens avgränsningar.²⁵

Som framgår av arbetsfråga 2 har uppsatsen även karaktären av *jämförande studie* ifråga om förekommande teman och argument i prästerskapets uttalanden om kyrkotukt, kyrkoaga och tvåregementslära under de tidsperioder som uppsatsen behandlar samt i förhållande till vad som blev utfallet i 1686 års kyrkolag.

I övrigt gäller för uppsatsens sammanställning att:

- Det förekommer i uppsatsens material flera olika stavningar av namn på en och samma historiska person. Den stavning jag har valt följer i första hand vad som anges i *SBL, Svenskt biografiskt lexikon* (Riksarkivet), i andra hand enligt den version som jag bedömer är mest förekommande i det material jag använder.
- Citaten följer källan, varför olika stavningar av samma ord också förekommer i uppsatsen.
- Begrepp som ”kyrkorna” eller ”prästerskapet” syftar alltid på svenska förhållanden.

²⁵ Om avgränsningar, se 1.5.

- Jag skriver Kungl. Maj:t oavsett stavning i källan (och avser då det kungliga kansliet) samt även vid vissa tillfällen i stället för ”kungen”.²⁶
- Jag har eftersträvat att utesluta värdeladdade begrepp och personliga omdömen från tidigare forskare angående de många historiska personer som nämns och hänvisas till.
- Jag använder förkortningen KO om 1571 års kyrkoordning²⁷ samt KOF som förkortning för kyrkoordningsförslag som prästerna lägger fram både före och under riksdagen 1682.
- Citat från prästernas uttalanden om kyrkotukt och tvåregementslära – i förhandlingar, betänkanden och förslagstexter – i kapitel 3 återges i stycken med mindre typsnitt, indrag samt en ram. Dessa citat ska därmed kunna särskiljas från övriga citat i uppsatsen.
- I källhänvisningarna medtages, förutom uppgift om sidnummer i den källa jag refererar till, också författarnas källhänvisningar avseende protokoll, kyrkoordningsförslag mm som ger uttryck för prästerskapets uppfattningar om kyrkotukt och tvåregementslära i 1600-talets debatt.
- För att särskilja första och andra avdelningen i KOF 1682 skriver jag 1:a Avd. respektive 2:a Avd. vilket dock inte ska förväxlas med vad som i fotnoter och litteraturförteckning anges om avdelning (ordning för utgivning) angående titlarna på de tryckta versionerna av prästernas kyrkoordningsförslag.

1.8 Material och angränsande forskning

Som redan nämnts är det Sven Kjöllers utredning *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944) som utgjort ett första material för vidare undersökningar om uppsatsens ämne.²⁸ Kjöllers erbjuder så att säga, genom sina egna källhänvisningar, en väg att finna de källor som redogör för prästerskapets argument i uttalanden om kyrkotukt och tvåregementslära under aktuella perioder mellan 1607 och 1682. Dessa uttalanden återfinns i såväl handskrifter som tryckta versioner varav jag i uppsatsens huvudkapitel (kapitel 3) citerar från följande:

- I uppsatsskrivandets förberedande fas har jag tagit del av *Acta Ecclesiastica Præsteståndets förslag till Kyrkolag 1682/147* (handskrift, arkiverad hos Riksarkivet i Marieberg, Stockholm) vilken också beställts i digitaliserad form. I uppsatsen omnämns detta dokument som KOF 1682. Sidhänvisningar avser den digitaliserade pagineringen.

²⁶ Efter tysk förebild började den svenske kungen Erik XIV (1533-1577) under sin regeringstid 1560-1568 tituleras ”majestät”, av *latinets maiestas* (storhet). Enligt romersk tradition hade de tysk-romerska kejsarna länge använt sig av termen. Med tillägget ”kunglig” markerades att avsändaren var kungen och att det ”inte rörde sig om kejsarliga pretentioner”. Dick Harrysson, ”Vad betyder Kungl. Maj:t?”, *Svenska dagbladet* 2015-12-18. <https://www.svd.se/vad-betyder-kungl-majt>.

²⁷ KO 1571: kap 1 (1.1); kap 2 (2.1.9, 2.1.10, 2.2.1, 2.3.1); kap 3 (3.2.2, 3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

²⁸ Se ovan 1.6.2 och 1.7.

- Som stöd under läsning i handskrifter har ”Stilprov Nygotisk kursiv” (separat stencil, tillgänglig digitalt genom Forum Rötter) av Stefan Lundhem (Riksdagsbiblioteket, 1994) använts som manual.
- För att säkerställa läsförståelsen i de delar i prästerskapets KOF 1682 som avser kyrkotukt och fysisk aga i relation till uppfattningar som tvåregementslära har jag stämt av med den tryckta version av KOF 1682 som finns publicerad i *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 Avd. 3 / utg. ... genom Erik Naumann*²⁹ (1920).
- Till följd av att det i KOF 1682 hänvisas till två kyrkoordningsförslag, vilka båda överlämnades till kungliga kansliet år 1659 – ett av biskop Olaus Laurelius (1585-1670) respektive ett av pastor primarius Erik Emporagrius (1606-1674) – har jag gjort kompletterande avstämmningar samt citerat även ur dessa tryckta versioner. Laurelius KOF återfinns i *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 1 / utg. ... genom O. v. Feilitzen*³⁰ (1881) medan Emporagrius KOF ingår i den senare utgivningen *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 2.* (1887, också genom O. v. Feilitzen).
- För jämförelser mellan KOF 1682 och den tidigare KOF 1619 – om det som kan anses beröra kyrkotukt, aga och tvåregementslära – citerar jag ur *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, andra serien [Afd.] 1* (1872) i vilken en tryckt version av KOF 1619 ingår.³¹ Utöver prästerskapets KOF 1619 innehåller denna tryckta utgåva även KO 1571 vilken också anges som källa, både i uppsatsens kapitel 2 och 3.³² Det ska här tilläggas att den KOF 1926 som också omnämns i tidigare forskning, men då som en redigering av KOF 1619, ej finns medtagen i serien *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686* och behandlas heller inte alls i uppsatsen.
- Vid återgivande av uttalanden i samband med debatten om Consistorium generale under åren 1623-1624³³ samt även i jämförelsen med det senare KOF 1682 har jag använt mig av *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia / utg. Af Pehr Erik Thyselius*, första och andra häftet (1839) vilka är publicerade i en och samma utgåva.
- För enstaka kommentar i anslutning till prästerskapets medverkan i debatten om Consistorium generale (1624) refereras till ”Bidrag till Svenska Kyrkoförfattningens Historia under sjuttonde seklet” av Carl Fredrik Bergstedt i *Frey : tidskrift för vetenskap*

²⁹ Erik Naumann (1882-1927), verksam bl a vid Riksarkivet fr o m 1909, utsedd till förste arkivarie 1921 samt tf arkivråd 1926. *SBL*, ”Naumann, släkt”.

³⁰ O. v. Feilitzen (1820-1889), verksam vid Riksarkivet under åren 1847-1885, bl a som chef för historiska avdelningen. *SBL*, ”Otto Theodor Fabian Feilitzen, von Arkivman, Nykterhetsman, Skriftställare” (Olof von Feilitzen).

³¹ Förordet är författat av riksantikvarie J. J. Nordström (1801-1874).

³² I publikationen finns även en tryckt version av Nova Ordinantia (1575) vilken jag dock ej hänvisar till.

³³ Debatten angående Consistorium generale, se 3.3.

och konst (1841-1850). Enstaka hänvisning angående stadfästandet av 1686 års kyrkolag till görs till *Svenska kyrkans historia efter reformationen* (1886) av C. A. Cornelius.

- Jag vill här understryka att citat från prästerskapets uttalanden avseende åren 1607 och 1617³⁴ ej har följts upp med avstämningar i vare sig handskrivna eller tryckta versioner av ursprungskällan då jag endast refererar till Sven Kjöllers undersökning.³⁵
- Prästerskapets uttalanden som hänvisar till bibeltexter förtydligas i fotnoter med översättningar enligt *Bibel 2000*.
- Återgivandet av lagtext från 1686 års kyrkolag – som jämförelse med prästernas förslag i KOF 1682 – utgår från originalutgåvan av *Kyrkio Lag och Ordning som den stormächtige Konung och Herre, Herr Carl then Elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, åhr 1687 af trycket utgå och publicera, jemte ther tillhörige stadgar* (1687).

Källor som används som material till uppsatsens bakgrundskapitel (kapitel 2) anges nedan enligt utgivningsår, i stigande ordning:

- Källor från tidigare forskning om kyrkotukt och den svenska kyrkohistorien består i: *Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia : otryckta acta och spridda undersökningar. 1* (1927) med B. Rudolf Hall som medarbetare; *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 1]* (1928) och *[Bd 2]* (1930) också av B. Rudolf Hall; *Svenska kyrkans historia : reformationstidevarvet* (1933) av Hjalmar Holmquist; *Om källorna till 1571 års kyrkoordning* (1935) av Emil Färnström; ”Två kyrkliga stadgar från ärkestiftet under Petrus Kenicijus’ tid” i *Kyrkohistorisk Årsskrift* (1942) av Hans Cnattingius; *Ämbetet i den svenska kyrkan* (1949) av Ragnar Askmark; artikeln ”Kyrkotukt” av Erkki Kansanahos i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola 2 I-O*. (red. Ragnar Askmark, 1955); artikeln ”Skriftemål” av K. E. Skydsgaard i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola 3 P-Ö* (red. Ragnar Askmark, 1957); *Kyrkotuktsfrågan : En systematisk studie av kyrkotukten i svensk frikyrklighet och hos Martin Luther* (1963) av Bengt Hallgren; *Martin Luther's Theology Its Historical And Systematic Development* (1999) av Bernhard Lohse; *Svenska kyrkans bekännelseskifter* (2005).
- Kompletterande källor med exempel från internationell forskning om medeltidens kyrkotukt och den offentliga botgöringen är: ”From Repentance to Penance in Early Christianity: Tertullian’s De paenitentia in Context” av Guy G. Stroumsa i *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions* (red. Jan Assmann och Guy G.

³⁴ Se 3.1.

³⁵ Kjöllers, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944).

Stroumsa, 1999); enstaka hänvisning till *Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy 325-345* (2006) av Sara Parvis; enstaka hänvisning till konferensartikeln ”Die Öffentlichkeit der Buße Eine theologische Kritik an einem Zentralbegriff der Diskursethik” (2012) av Gunther Barth; *Penance in Medieval Europe, 600-1200* (2014) av Rob Meens (Utrecht University) vilken i en angränsande kulturhistorisk forskning utgör huvudsaklig källa för återgivande av exempel på vad som i en nutida uppfattning anses känneteckna senantikens och medeltidens offentliga botgöring.³⁶

- Tidigare forskning som avser tvåregementslära i kyrkohistoriskt perspektiv med tonvikt på svenska förhållanden finner jag vara begränsad. Jag refererar emellertid (kapitel 2) till fem kyrkohistoriker vilka ger bidrag till bakgrundsförståelsen om hur prästerskapet under 1600-talet förde in tvåregementslära i debatten om kyrkotuktens villkor och utförande. De utvalda titlarna enligt utgivningsår i stigande ordning är: *Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611-1636* (1939) av Hans Cnattingius; *Teologins historia* (1981) av Bengt Hägglund; *Prästmötet i Åbo stift 1629-1864* (1967) av Bill Widén; *Svensk Kyrkohistoria* (1983) av Berndt Gustafsson; ”Kyrkolagstiftningen under 1600-talet” av Göran Inger i *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid* (2002) med Ingun Montgomery som huvudförfattare.
- Angående övriga omständigheter av betydelse för bakgrundsförståelsen till 1600-talets debatt om kyrkotukt relaterat till en samtida syn på tvåregementslära refereras till: *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet* (1923) av Ragnar Gullstrand; *Svenska kyrkans historia Bd 5 Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism, 1680-1772* (1935) av Hilding Pleijel; ”Historik” av Sven Kjöllström i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m. m. : betänkande* (1951 års kyrkomöteskommitté, 1955); *Prästmötet i Åbo stift 1629-1864* (1968) av Bill Widén; *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid* (1999) av Åke André; *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid* (2002) av Ingun Montgomery; *Kättarland : en bok om reformationen i Sverige* (2017) av Martin Berntson.
- Från den angränsande rättshistoriska och allmänhistoriska forskningen refereras (kapitel 2) till: ”Från horpall till tjuvpall” i *Saga och sed*, Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok (1961) av Arthur Thomson; ”Karl IX och den mosaiska rätten” i *Lychnos : årsbok för idé- och lärdomshistoria* (1942) av Jan Eric Almquist; *Präst, stånd och stat : kung och kyrka i förhandling 1642-1686* (2005) av Cecilia Ihse; artikeln ”Censur och liknande

³⁶ Se ovan Avgränsningar 1.5, sista stycket.

ingrepp mot tryckta skrifter” (2016) genom *Litteraturbanken* av Carl Gustaf Spangenberg; ”Svenska kyrkan och rättsarvet från fornkyrkan och Confessio Augustana – ett brutet samband?” av Rolf Nygren i *Med god ordning och efter Guds vilja : En antologi om kyrkorätt* (red. Leif Nordenstorm, 2019) samt till ”Introduction. Reformation and early modern times” av Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki i *Law and the Christian Tradition in Scandinavia: The Writings of Great Nordic Jurist* (red. Kjell Å Modéer och Helle Vogt, 2020).

- I beskrivningen av forskningsläget³⁷ relaterat till uppsatsens ämne och frågeställningar hänvisas till: ”Tertullian’s De paenitentia in Context” av Guy G. Stroumsa i *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions* (red. Jan Assmann och Guy G. Stroumsa, 1999); ”Inledning” av Ingmar Brohed samt ”Nyare forskning i reformationshistorie” av Tarald Rasmussen i *Kyrkohistoria : perspektiv på ett forskningsämne* (red. Anders Jarlert, 2009); *Penance in Medieval Europe, 600-1200* (2014) av Rob Meens; *Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv* (red. Martin Berntson & Anna Minara Ciardi, 2016); ”Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige” av Martin Berntson i *Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark* (red. Kajsa Brillman, Morten Fink-Jenson och Hanne Sanders, 2019).
- Angående prästerskapets förändrade jurisdiktion (kapitel 3) samt villkor för kyrkotukt i och med 1686 års kyrkolag refereras till: *Ecclesiastik tidskrift till läsning för prester* (tredje häftet, utgifven av C. G. Rogberg och J. A. Winbom 1826); *Lagutskottets utlåtande Nr 18, 16 mars 1917*; *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet* (1923) av Ragnar Gullstrand; ”Från horpall till tjuvpall” av Arthur Thomson i *Saga och sed*, Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok (1961).
- För faktauppgifter om personer, händelser och begrepp rörande svensk kyrkohistoria har främst använts *SBL, Svenskt biografiskt lexikon* (Riksarkivet). Artikelförfattarens namn anges inom parentes om det refereras till fakta utöver en persons födelse och dödsår. Jag har även använt *NE (Nationalencyklopedin)*, *SAOB (Svenska Akademiens Ordbok)* samt för enstaka hänvisning till *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde (1914-1916)* av F. A. (Fredrik August) Dahlgren. För faktauppgifter om europeisk kyrkohistoria har bland annat använts *The Encyclopædia Britannica* (www.britannica.com).

³⁷ Se ovan 1.6.

- De svenskspråkiga titlar jag hänvisar till i uppsatsen är i första hand angivna med uppgifter enligt Libris katalog (Kungliga biblioteket) varför olika typer av förkortningar avseende uppgifter om författare, medarbetare och förlag förekommer.

1.9 Disposition

Förutom inledningen i *kapitel 1* – med beskrivningar av uppsatsens teoretiska och metodiska utgångspunkter – omfattar uppsatsen följande disposition:

Kapitel 2, Debattens teologiska och kyrkohistoriska bakgrund, ger exempel på hur tidigare forskning beskriver kyrkotuktens historiska rötter och utveckling över tid, med tonvikt på offentlig bot, samt hur tvåregementsläran – kompetensfördelningen mellan det andliga respektive världsliga regementet – hanterats under svenska reformationen och lutherska ortodoxin. Därutöver ges exempel på inverkan kyrkopolitiska och praktiska omständigheter så som exempelvis den oklara kyrkorättsliga situationen efter Uppsala möte 1593, frågan om prästernas privilegier under 1600-talets andra hälft att döma i världsliga mål, kyrkans växande organisation till följd av rikets expansion samt kunglig censur i tryckutgivning.

Kapitel 3, Prästerskapets uttalanden och argumentation. Den första perioden omfattar åren 1607 och 1617 då det fördes fram krav på privilegier, revidering av kyrkoordning och kyrkobalk samt villkor för utövandet av kyrkotukt (även benämnt kyrkodisciplin). Prästernas KOF 1619 hänförs också till den första perioden. Den andra perioden avser debatten om Consistorium generale (1623-1624) och prästerskapets förespråkade av åtskillnad mellan andligt och världsligt regemente. Helt kort beskrivs en tredje period i samband med två konkurrerande kyrkoordningsförslag (inom prästerskapet) år 1659 samt aktiviteter i anslutning till en proposition år 1675 om revision av KO 1571 års. Då det förekommer flera överlappande källor, både i handskrifter och senare tryckta versioner, redogörs för källkritiska problem som därav följer. Prästeståndets KOF 1682, i de delar som avsåg kyrkotukt och tvåregementslära samt 1686 års kyrkolag med dess konsekvenser för prästernas behörighet att hantera kyrkotukt och kyrkoaga, redogörs för som en fjärde och avslutande period.

Kapitel 4 består av *slutsatser* utifrån uppsatsens problemformulering samt vad som framkommit i tidigare forsknings beskrivningar av kyrkotukt och tvåregementslära som bakgrund till prästerskapets medverkan i 1600-talets debatt. Det presenteras även slutsatser om teman och argument i prästerskapets uttalanden om kyrkotukt och tvåregementslära samt prästernas åtstramad juridisktion i och med 1686 års kyrkolag samt reglering och stadfästande av kyrkoplikten som syndaförlåtelse.

2 DEBATTENS TEOLOGISKA OCH KYRKOHISTORISKA BAKGRUND

Min arbetsfråga, arbetsfråga 1, för det här kapitlet är: 1) Vilken är den teologiska och kyrkohistoriska bakgrunden till reformationens och den lutherska ortodoxins syn på kyrkotukt med fysisk aga? Det faller sig naturligt att inleda med kyrkotukten, den praktiska verksamheten, för att därefter återge exempel från tidigare forskning angående prästernas syn på tvåregementslära, således föreställningar om den kyrkliga praktikens kompetensområden och ramar i förhållande till världslig överhet. Som ytterligare bakgrundsförståelse för prästernas förutsättningar att agera i 1600-talets kyrkopolitiska debatt samt utarbetande av egna kyrkopolitiska förslag ger jag i det här kapitlet dessutom kortfattade exempel på övriga teologiskt, politiskt och praktiskt inverkan omständigheter som belyses i tidigare forskning.

2.1 Kyrkotuktens disciplin, bot, bikt, själavård samt syndernas förlåtelse

2.1.1 Anvisningar enligt Matteus kapitel 18

I den tidigare forskning jag nu refererar till återkommer uppfattningen om att det redan i fornkyrkan förekom kyrkotukt, utförd med anvisningar från Matteus 18:15-18. Detta bibliska ”kyrkotuktsställe”³⁸ inleds med uppmaning till den enskilde församlingsmedlemmen att agera då en annan församlingsmedlem, i relationen dem emellan, handlat orätt:

15) Om din broder har gjort dig någon orätt, så gå och ställ honom till svars i enrum. Lyssnar han på dig har du vunnit tillbaka din broder. 16) Men om han inte vill lyssna, ta då med dig en eller två till, för på två eller tre vittnesmål skall varje sak avgöras. 17) Om han vägrar lyssna på dem, så tala om det för församlingen. Vill han inte lyssna på församlingen heller, betrakta honom då som en hedning eller en tullindrivare. 18) Sannerligen, allt ni binder på jorden skall vara bundet i himlen, och allt ni löser på jorden skall vara löst i himlen.³⁹

Teologen Erkki Kansanaho anger att det är Nya testamentets kyrkotukt som har sin grund i Matteus 18 samt definierar kyrkotuktens uppgift som att ”leda den skyldige till bättring, varna församlingen, skydda ordets och sakramentens helgd samt att förmå kyrkans medlemmar att fullgöra sina skyldigheter mot kyrkan”.⁴⁰ Kansanahos definition berör således syftet om rättelse, ett syfte som ytterligare förstärks i den analys av Matteus 18 som rättshistorikern Rolf Nygren gör när han menar att dessa bibelverser kan läsas som ”ett stycke processrätt”; en processordning i tre steg: 1) förmaning av församlingsmedlem; 2) förmaning inför två

³⁸ Bengt Hallgren, *Kyrkotuktsfrågan: en systematisk studie av kyrkotukten i svensk frikyrklighet och hos Martin Luther* (Stockholm: Diakonistyr., 1963), 47.

³⁹ Matt 18:15-18. *Bibel 2000*.

⁴⁰ Erkki Kansanaho, ”Kyrkotukt” i *Nordisk Teologisk Uppslagsbok : för kyrka och skola. 2, I-O*, red. Ragnar Askmark (Lund: Gleerup, 1955), 721.

vittnen⁴¹ och, om bättring ej skett; 3) en avslutande process med uteslutning ur församlingens gemenskap.⁴² Den senare versen, Matteus 18:18, får enligt Kansanaho sin förklaring i föreställningen om att kyrkan anförtrotts *nyckelmakten* att lösa⁴³ och att fria människor från synder, eller att *binda*.⁴⁴

Även religionsvetaren Guy Stroumsa hänvisar till Matteus 18:15-18 och menar att det finns en tydlig relation mellan individ och samhälle i om omvändelsens och ångerns (engl. *repentance*) karaktär. Den tidiga kristna litteraturen återspeglar dessutom en sekteristisk rörelse som ännu inte är helt skild från judendomen. Och när Matteus 18:15-18 – som Stroumsa menar anspelar på 5 Mosebok 19:15⁴⁵ – anger att minst två vittnen fordras för att bevisa skuld åsyftas omvändelsens *offentliga* aspekt som en möjlighet, och till och med nödvändighet.⁴⁶ Förhållandet mellan ånger och bot förklarar Stroumsa som passagen från en *communio sanctorum*, en helig gemenskap, över till en kyrklig bredare gemenskap troende samt med plats även för syndare.⁴⁷

2.1.2 Mirjams återupprättelse, 4 Mosebok kapitel 12

I den av B. Rudolf Hall utförda undersökningen *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder 2* (1930)⁴⁸ ifrågasätts dock uppfattningen att Jesu ord ”om förhållandet till felande bröder” – jag antar Hall syftar på Matteus kapitel 18 – skulle ha utgjort kyrkotuktens första grund. I den alternativa bild som Hall presenterar är det istället berättelsen om Mirjams återupprättelse i 4 Mosebok kapitel 12 som hävdas vara det verkliga ursprunget till kyrkotuktens sanktioner.⁴⁹ Hall utgår då från det beskrivna händelseförloppet till följd av Mirjams och Arons⁵⁰ kritik mot Mose som ”till hustru tagit en utländska”⁵¹ – vilket annars var

⁴¹ Om två vittnen, se även fotnot 45.

⁴² Rolf Nygren, ”Svenska kyrkan och rättsarvet från fornkyrkan och Confessio Augustana – ett brutet samband? i *Med god ordning och efter Guds vilja : En antologi om kyrkorätt*, red. Leif Nordenstorm (Skellefteå: Artos, 2019), 18-19.

⁴³ I Matt 16 säger Jesus till Petrus att: ”...19) Jag skall ge dig nycklarna till himmelriket. Allt du binder på jorden skall vara bundet i himlen, och allt du löser på jorden skall vara löst i himlen.” *Bibel 2000*.

⁴⁴ Kansanaho, 721.

Angående att ”binda” hänvisar Kansanaho till Joh 20:23 som enligt *Bibel 2000* lyder: ”Om ni förlåter någon hans synder, så är de förlåtna, och om ni binder någon i hans synder, så är han bunden”. Binden nyckeln förklaras som makten att behålla en människa i hennes synder; att vägra henne absolution. *SAOB*, ”BINDA”, ”-NYCKEL”. Lösenyckeln symboliserar prästämbetets makt att ge absolution för synder. *SAOB*, ”LÖSA”, ”-NYCKEL”.

⁴⁵ 5 Mos 19: 15) Ett enda vittne är inte nog för att fälla någon för brott eller förseelser, vilken synd det än gäller. För att en sak skall avgöras måste två eller tre personer vittna. *Bibel 2000*.

⁴⁶ Stroumsa, 169-170.

⁴⁷ Stroumsa, 169.

⁴⁸ B. R. Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (Lund: 1930).

⁴⁹ Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 224-225.

⁵⁰ Mirjam och Aron omnämns som syskon till Mose i 1 Krön 6: 3) Amrams barn var Aron, Mose och Mirjam (...). *Bibel 2000*.

förbjudet – och att de anklagades för att ha gjort uppror mot Gud och Mose.⁵² Hall skriver: ”Det att Gud talade strängeligen med Mirjam, förödmjukade henne och gick i vrede bort från henne, kom åtminstone i den kristna kyrkan att i viss mån motsvaras av uteslutnings- eller banlyssningsakten (...). Från det Herren gick bort från Mirjam och skickade henne spetälska, föregick ju en tid, tills hon blev denna kvitt.⁵³ Enligt vad vi sett, kom denna period att i kyrkan motsvaras av ett första, förberedande botstadium eller en botsökningsperiod, varunder syndaren måste undergå en hårdhänt behandling, medan han ännu var i syndens och det oförminskade bannets våld.”⁵⁴ Men, Hall poängterar att det honom veterligt endast är i Didaskalia⁵⁵ och de senare apostoliska konstitutionerna⁵⁶ som Mirjams återupprättelse förekommer.⁵⁷ Enligt Didaskalias påbud borde biskoparna under vrede utestänga syndarna från kyrkan för att i ett senare skede låta dem komma tillbaka och då undersöka huruvida de *ångrat* sig, så som Gud agerat gentemot Mirjam. ”Det är en händelse, som ser ut som en tanke, att prästen Aron gick straff-fri”, kommenterar Hall. Samtidigt förklaras Arons handlande, då han bad Mose om att tillsammans med Mirjam bli befriad från syndaskulden samt att Mirjams straff skulle upphöra, som en slags *förbön*. En sådan förbön var – ”tydligt, om än utsagd”, skriver Hall – en förutsättning för Mirjams egen avbön inför en begynnande försoning med offentlig syndabekännelse.⁵⁸ Och, liksom Mirjam befunnit sig i en första återupptagningsakt vid förbundsarkens dörr skulle syndarna enligt svenska tuktstadgar och

⁵¹ 4 Mos 12: ...Folket bröt upp från Kivrot Hattava och tågade till Haserot. Medan de var där 1) började Mirjam och Aron att klandra Mose för hans kushitiska hustru; han hade nämligen tagit sig en hustru från Kush. 2) De sade: ”Är Mose den ende som Herren talar till? Han talar väl till oss också.” Och Herren hörde det. 3) Men Mose var en mycket ödmjuk människa, ödmjukare fanns inte på jorden. *Bibel 2000*.

Enligt 4 Mos 12 tilltalas *både* Aron och Mirjam, inte endast Mirjam: 5) Herren steg ner i en molnpelare, ställde sig vid ingången till tältet och kallade på Aron och Mirjam. De båda steg fram, 6) och han sade: ”Lyssna till Herrens ord: Finns det en profet ibland er visar jag mig för honom i syner, talar jag till honom i drömmar. 7) Inte så med min tjänare Mose: honom har jag anförtrott hela mitt hus. 8) Till honom talar jag öga mot öga, öppet, inte i gåtor. Han skådar Herrens gestalt. Hur kan ni vara så djärva att ni klandrar min tjänare Mose?”. *Bibel 2000*.

⁵² Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 225.

⁵³ 4 Mos 12: 15) Mirjam hölls alltså utestängd från lägret i sju dagar. Och folket bröt inte upp förrän Mirjam hade släppts in igen. *Bibel 2000*.

⁵⁴ Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 227.

⁵⁵ Didaskalia (efter grekiskans ”undervisning”) var en nordsyrisk kyrkoordning från början av 200-talet som senare kom att bearbetas i de efterföljande Apostoliska konstitutionerna kring år 380 med föreskrifter om liturgi och kyrkorätt. *NE*, ”Didaskalia” samt ”Apostoliska konstitutionerna”.

En längre redogörelse med hänvisningar till Didaskalia ger B. R. Hall i *Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia : otryckta acta och spridda undersökningar. 1* (1927), 33-39.

⁵⁶ Om de Apostoliska konstitutionerna, se ovan fotnot 55.

⁵⁷ Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 225.

⁵⁸ Hall kommenterar att: ”Visserligen nämner bibeln ej, att Mirjam själv ångrade sin synd och visade sig värdig förlåtelsen, men det måste ju vara med för botsystemets skull, och därför påstå Didaskalia och de apostoliska konstitutionerna, att så var fallet.” Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930) i fotnot 1, 227

Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.5, 1.6.3); kap 2 (2.1.3, 2.1.6, 2.1.8); kap 4 (4.1.1).

kyrkoordningar komma att ställas vid en kyrkdörr.⁵⁹

2.1.3 Offentlig botgöringsritual utläst hos Tertullianus, 200-tal

I en angränsande kulturhistorisk forskning ger Rob Meens ytterligare perspektiv på kyrkotuktens ursprung och kännetecken. Angående den tidigaste kristna botgöringen menar Meens att det som i vilket samhälle som helst rörde sig om grundläggande frågor kring vad som ska ske då någon bryter mot uppställda uppföranderegler; om den som brutit mot reglerna ska uteslutas från gemenskapen eller på något vis gottgöra.⁶⁰ Meens hänvisar här till den under 200-talet verksamme kyrkofadern Tertullianus (f. 160) som i *De paenitentia* (fritt översatt till ”Ånger”) förordar en *andra chans*⁶¹ för den som syndat. Boten är de skeppsbrutna kristnas räddningsplanka, heter det i Tertullianus liknelse.⁶² Det är också Tertullianus som lämnat efter sig en av de tidigaste redogörelserna för botprocessen – explicit namngivet med det grekiska uttrycket *exomologesis* (gr. *bekännelse*) – som en kyrklig ritual med inslag av ånger, botdräkt, säck och aska⁶³ samt en särskild botkost (engl. *penitential diet*). Syndaren uppmanas till *prostration*⁶⁴ – att lägga sig ned med utsträckta armar framför prästen och att knäböja inför altaret – samt att be alla sina bröder att gripna in (engl. *intervane*).⁶⁵ Tertullianus använder dessutom liknelsen om hur den ångerfulla knackar på dörren till en förhall för att stiga in genom förlåtelsens dörr; en dörr som varit stängd genom dopet men som stått på glänt för ångerfulla kristna.⁶⁶ Liksom dopet ansågs boten kunna ske endast en gång i livet.⁶⁷

⁵⁹ Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 225 och 227-228.

Om att stå vid kyrkodörren: kap 2 (2.1.3, 2.1.8, 2.1.10); kap 4 (4.1.1).

⁶⁰ Meens, 16.

⁶¹ Om ”en andra chans”, se även fotnot 109.

⁶² Meens, 16 samt 17 (med hänvisning i fotnot 18 till Tertullian, *De paenitentia*, IV, 2).

⁶³ Att klä sig i ”säck och aska”; att iföra sig botgöringsdräkt; öppet göra bot och bättring. ”Aska”, *Ord för ord : svenska synonymer och uttryck*, andra upplagan, fjärde tryckningen, (elektronisk resurs, Project Runeberg). Red. Professor Johan Palmér och Herbert Friedländer (Stockholm: 1984), 23.

⁶⁴ Meens skriver: ”...prostration of the penitent...”. Meens, 16. Jämförande källor för ordförklaring: 1) *Prostration* (senlat. *prostra'tio*, av latin *proste'rno*), 'kasta till marken'; lägga sig framstupa eller raklång som uttryck för tillbedjan; symbol för underkastelse. *NE*, ”Prostration”. 2) *Prosternation* (lat. *prosternere*); nedfallande till marken, knäfall; ställning som en bedjande intar i de semitiska religionerna med händerna, knäna och ibland beröring med marken. *SAOB*, ”PROSTERNATION”. I källorna framkommer också släktskap med det grekiska 3) *Proskynesis* som namn på den persiska hovceremonin att inför kungen utföra en dyrkanshandling. *The Britannica Dictionary*, ”Prostration”.

⁶⁵ Meens 17. Om brödernas ingripande skrivs i Tertullianus ursprungstext *De Paenitentia* 4 [4] ”... [et] aris dei adgeniculari, omnibus fratribus legationem deprecationis suae iniungere.” I en fri översättning förstås Tertullians avse brödernas ingripande genom bön för den botgörande. *The Tertullian Project*, ”Tertulliani De Paenitentia” (p 142), www.tertullian.org/latin/de_paenitentia.htm.

När B. R. Hall hänvisar till Tertullianus och *De paenitentia* tolkas ”ingripandet” som att ”...bedja präster och församlingsmedlemmar upprätthålla botkraven”. *Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia : otryckta acta och spridda undersökningar. 1*, medarbet. R. B Hall (Lund: 1927), 54.

⁶⁶ Meens, 17 (med hänvisning i fotnot 18 till Tertullianus *De paenitentia*, VII, 10).

⁶⁷ Meens, 17. Jämför om ”andra chans”, se fotnot 109.

Den del i ritualen då den ångerfulla bönfaller sina medkristna bröder att gripa in i botgöringsprocessen visar, enligt Meens att ångerritualen i hög grad var en ”offentlig”⁶⁸ angelägenhet inom den kristna gemenskapen. Ritualens offentliga karaktär understryks dessutom då Tertullianus i sin text påstår att det var på grund av skammen som många syndare avstod från att göra bot. Meens anser vidare att botritualen förmodligen betydde lika mycket en försoning med lokalsamhället som att återställa relationen till Gud.⁶⁹

2.1.4 Botens disciplinära aspekt – utvecklingen efter ediktet i Milano 312

Rob Meens kommenterar att botens disciplinära sida endast är antydd hos Tertullianus, och då i situationer angående syndarens utestängning från de kristnas gemenskap.⁷⁰ Emellertid skriver Erkki Kansahano att från och med 200-talet gavs absolution för sedlighetsbrott, avfall⁷¹ och även mord.⁷² Än tydligare görs den disciplinära aspekten i och med ediktet i Milano år 312 då kristendomen erkändes som en religion inom det romerska riket vilket gjorde det möjligt för kristna biskopar att mötas i beslutsfattande koncilier. Som exempel nämner Meens hur det två år senare vid konciliet i Ancyra år 314⁷³ antogs bestämmelser i kanoner⁷⁴ angående män som haft som hade sexuella relationer med djur. Botgöringen sattes till femton år. Efter ytterligare fem år och efter uppvisande av uthållig botgöring fanns möjlighet att delta i nattvarden fullt ut.⁷⁵ Även B. R. Hall hänvisar till konciliet i Ancyra 314 (och nämner i sammanhanget dessutom Nicea 315) då det antogs bestämmelser om att uppsåtligt barnamord skulle sonas under 10 år, ofrivilligt dråp under 5-7 år samt avfall⁷⁶ under 12 år.⁷⁷ I princip var det den lokale biskopens uppgift att tilldela den botgöringstid under vilken en den som syndat skulle vara utestängd från den kristna församlingen, enligt beslut vid koncilier från 400- och 500-talen. Det kan också antas att biskoparna i sin roll som

⁶⁸ Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.5, 1.6.3); kap 2 (2.1.2, 2.1.6, 2.1.8); kap 4 (4.1.1).

⁶⁹ Meens, 17.

⁷⁰ Meens, 17-18.

⁷¹ Om ”avfall”, jämför nedan fotnot 76.

⁷² Kansahano, 721.

⁷³ Konsiliet i Ancyra (nuvarande Ankara) år 314 omnämns i källorna även som *synod* under vilken biskop Marcellus av Ancyra (285-374) sammanträdde med dryga tiotalet biskopar från Mindre Asien för fastställande av 25 kanoner om botgöring. Sara Parvis, *Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy* 325-345 (Oxford: 2006), 11.

⁷⁴ Kanonisk rätt och lag: kap 2 (2.1.5, 2.1.6, 2.1.9, 2.3.5); kap 4 (4.1.1).

⁷⁵ Meens, 17-18.

⁷⁶ Med ”avfall” förstås här betydelsen att falla ifrån den kristna tron och läran. Att jämföra med ”affall” i religiös l. kyrklig betydelse. SAOB, ”AFFALL”.

⁷⁷ B. R. Hall skriver vidare i en fotnotstext: ”... – Till ett gammalt stadgande om de 10 utestängningsåren för barnamord hänvisar ännu 1551 års svenska tuktagenda (Årsböcker 21 s. 137). Enligt besluten i Ancyra 314 kap. 22, i Mainz 847 §§ 21-23 och i Trebur (nära Mainz) 895 §§ 55-58 var bottiden för ofrivilligt mandråp c :a 7 år; så förblev den även i Sverige ännu enligt de hemliga tuktagendaerna 1551, 1561.” Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]* (1930), 218 (fotnot 2 vilken inleds på sidan 217, andra stycket på sidan 218).

Kyrkotukt och brott: kap 1 (1.5); 2 kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.1.12, 2.2.4); kap 3 (3.8); kap 4 (4.1.1).

övervakare – vilket Meens påtalar är den bokstavliga betydelsen av den grekiska termen *episkopos* – i normalfallet beslutade om sätten att hantera kristna som brutit regelverket.⁷⁸

2.1.5 Tidig medeltids botgöringslitteratur – kanonisk lag och rätt, 1000- och 1100-tal

I beskrivningen av botgöringens utförande och utveckling in i medeltiden stödjer sig Rob Meens liksom flera andra nu verksamma forskare⁷⁹ på ett antal tillvaratagna handböcker (engl. *penalties*).⁸⁰ De tidigaste kända botgöringstexterna utarbetades vid kloster på Irland under 500-talet innehållande riktlinjer för bot i samband med lokala medlingsuppdrag som munkar och nunnor anlätats för.⁸¹ Under 600-talet tillkom botbestämmelser utöver de som avsåg socialt störande beteende. Meens nämner Theodore of Canterbury (602-690)⁸² som införde botbestämmelser angående olämpligt sexuellt uppförande, makar emellan.⁸³

Genom irländska och anglosaxiska munkar introducerades handböcker för utverkande av bot även på den europeiska kontinenten. Ett exempel är *Exarpsus Cummenai*⁸⁴ som liksom annan botgöringslitteratur också utgjorde bidrag till utveckling av kanonisk lag.⁸⁵ *Exarpsus Cummenai* anses ha tillkommit genom inflytande från den västsaxiske munken Bonifatius (675-754)⁸⁶ som var en av flera kyrkliga företrädare som stod nära lierad med den karolinska dynastin vilken kring år 751 övertagit den kungliga makten i Frankerriket.⁸⁷

Den rikliga produktionen av handböcker under 800-talet var en följd av den karolingiska ambitionen att bilda ett kristet imperium.⁸⁸ Under 900- och 1000-talen kopierades och spreds frankiska handböcker till angränsande områden i Europa. Senare, under

⁷⁸ Meens 18. Meens hänvisar till Possidius (370-437) som i en levnadsteckning över kyrkofadern Augustinus (354-430) beskriver en upptagen biskop som medlare i konflikthantering mellan kristna samt ta emot dem som vänt sig till biskopen för att uttrycka ilska eller söka tröst. Enskild syndabekännelse skedde även "efter stängningstid". Meens, 19.

⁷⁹ I *Early Medieval Europe : Vol. 14 Issue 1* (2006) medverkar ett tiotal forskare med artiklar om medeltidens botgöring samt kanonisk rätt. Rob Meens är medverkande författare samt även Ludger Körntgen som också refereras till här i uppsatsen, se nedan 5.1.5.

⁸⁰ Penitentialbok: romersk-katolsk botbok, eller biktbok". SAOB, "PENITENTIALBOK".

⁸¹ Meens, 40 samt 51-52 och 217.

⁸² Theodore of Canterbury (602-690). Född i Tarsus (nuvarande Turkiet). Sammankallade 672 till en första allmän synod inom den engelska kyrkan, bl a angående avveckling av keltiska sedvänjor samt ånyo bekräftade kyrkans lära om äktenskap och skilsmässa. *Encyclopaedia Britannica*, "Saint Theodore of Canterbury".

⁸³ Meens, 95 och 217.

⁸⁴ Den handskrivna *Exarpsus Cummenai* förvaras vid stiftsbiblioteket i St. Gallen (Schweiz) och beskrivs enligt följande: "A canon law manuscript from the first half of the 9th century, produced in the southern German-speaking region, probably in Bavaria. It contains, among other items, versions of the so-called "Collection canonum Vetus Gallica" with an appendix, Charlemagne's Capitulary of Herstal, the so-called "Excarpsus Cummenai" and, under the title "De triduanis ieiuniis consuetudine", an incomplete copy of a set of guidelines for fasting. *E-codices*, <https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0675>

⁸⁵ Kanonisk rätt och lag: kap 2 (2.1.4, 2.1.6, 2.1.9, 2.3.5); kap 4 (4.4.1).

⁸⁶ Bonifatius (675-754). Född i Devonshire (England). Efter besök i Rom år 718 utsänd som missionär, "Tysklands apostel". Utsågs till ärkebiskop i Mainz år till 742. *NE*, "Bonifatius".

⁸⁷ Meens, 221. Frankerriket tillkom under slutet av 400-talet och upphörde successivt efter delningar från och med år 843 i och med fördraget i Verdun. *NE*, "Frankerriket" och "Karolinger".

⁸⁸ Meens, 106-111 och 218.

1100-talet, användes botgöringslitteraturen i undervisning vid katedralskolor och universitet i nära anslutning till studier om den kanoniska lagen.⁸⁹ Samtidigt pågick en utveckling i vilken den pastorala botgöringens spörsmål åtskildes från det processrättsliga området.⁹⁰ Förändringen kom redan med biskop Burchard av Worms (950/965-1025)⁹¹ och hans återhållsammare integrering mellan bot och kanonisk lag. Framväxten av universitet, och kanonisternas analyser om de respektive källornas natur, bidrog också till sådan förändring.⁹²

2.1.6 Den medeltida kyrkans bot, bikt och skriftermål – offentligt och enskilt

I tidigare forskning beskrivs medeltidens bot och bikt utifrån flera olika perspektiv och fokus. Till att börja med återges här hur Åke Andrén i *Sveriges kyrkohistoria 3 : Reformationstid* (1999) förklarar det romersk-katolska botinstitutet i tre delar: *ånger*, därefter *syndabekännelse* samt *gottgörelse*. De mindre synderna bekändes i bikten inför församlingsprästen⁹³ vid ett *hemligt* skriftermål då prästen också meddelade förlåtelsen (absolution) enskilt. Grövre synder däremot sköttes *offentligen* av biskopen genom *uppenbar skrift*⁹⁴ – en *poenitentia publica*, alltså en offentlig botgöring⁹⁵ – då de som syndat skulle visa sin uppriktiga ånger samt bekänna sin synd och utföra den bot som utfärdats. När botgöringstiden gått till ända förväntades botgöraren åter infinna sig hos biskopen för absolution samt återupptagande i kyrkan.⁹⁶ Även Erkki Kansahano berör absolutionen och menar att kyrkotuktens juridiska

⁸⁹ För harmonisering av olikartade kyrkorättsliga regler utarbetades kring år 1140 *Decretum* (fullständig titel, *Concordia discordantium canonum*) av den italienska munken Gratianus (d. ca 1159) som var verksam som lärare vid universitetet i Bologna. *Decretum* kom att utgöra grunden för katolska kyrkans *kanoniska lag*. Meens, 196 och *NE*, ”Decretum Gratiani” samt ”Joannes Gratianus”.

Kanonisk rätt och lag: kap 2 (2.1.4, 2.1.6, 2.1.9, 2.3.5); kap 4 (4.1.1).

⁹⁰ Meens, 111-118 samt 212 och 223.

⁹¹ Burchard av Worms (965–1025). Biskop från år 1000 i Worms (söder om Frankfurt). Sammanställde i sitt *Decretum* cirka 100 års före Gratianus (se ovan fotnot 89) texter avsedda för biskopars hantering av lekmannabrott, bannlysning, botgöring samt ritualer och eskatologi. *Cambridge University Press*, ”23 – Burchard of Worms”, <https://www.cambridge.org/core/books/abs/great-christian-jurists-and-legal-collections-in-the-first-millennium/burchard-of-worms/9499E4D4BC6C53D76B611CCD20094A7F>.

Means nämner även benediktinermunken Regino av Prüm. Se nedan fotnot 92 och fotnot 112.

⁹² Meens, 191-192 och *Encyclopædia Britannica*, ”Burchard”.

Burchards bannlysningsakter (”formulär”) baserade på tidigare skriftställning av Regino av Prüm (se ovan fotnot 91 och nedan fotnot 112), blev normerande för tyska och svenska stadgar i protestantisk tid. Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd I]* (Lund: 1928), 102.

⁹³ I *Nordisk teologisk uppslagsbok : för kyrka och skola* (1957) återfinns den danske teologen K. E. Skydsgaards artikel ”Skriftemål”, alldeles före Åke Andréns artikel ”Skriftermål” (jämför dansk respektive svensk stavning), och förklarar i en parentes det danska ordet skriftemål som ”bikt” i dess svenska betydelse. K. E. Skydsgaard, ”Skriftemål” i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola. 3, P-Ö*, red. /medarbetare Ragnar Askmark (Lund: Gleerup, 1957), 600.

Enligt SAOB uppträder orden ”bikt” och ”bikta” först på 1600-talet, men förekommer inte i 1686 års kyrkolag och inte heller i andra kyrkliga författningar. SAOB, ”BIKT”.

⁹⁴ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

⁹⁵ Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.5, 1.6.3); kap 2 (2.1.2, 2.1.3, 2.1.8); kap 4 (4.1.1).

SAOB förklarar ”botgöring” som ”penitens” samt att ”yttre botgöring” endast avser uppenbara brott och synder. SAOB, ”BOT”, ”-GÖRING”. Att jämföra med ”botövning”, se fotnot 124.

⁹⁶ Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid* (1999), 60.

aspekt⁹⁷ blev alltmer framträdande i den medeltida romerska kyrkan; att prästens uppgift var att avkunna både absolution och straff.⁹⁸ Grova brottslingar ålades antingen det ”mindre bannet” – *excommunicatio minor* – med uteslutande ur sakramentets gemenskap, eller det ”större bannet” – *excommunicatio major* – vilket var det samma som utestängning från kyrkliga friheter och rättigheter.⁹⁹

Ännu ett perspektiv på boten ges då Åke Andrén i sin artikel ”Skriftermål” i *Nordiskt teologiskt lexikon*¹⁰⁰ (1957) beskriver den *enskilda*¹⁰¹ botens tre utvecklingsfaser: 1) Fram till 1000- och 1100-talen ansågs bikten utgöra en *gottgörelse* (lat. *satisfactio*) vars utförande gav syndaförlåtelse. 2) Under 1000- och 1100-talen tillkom formkrav på rätt slags *ånger* (lat. *contritio cordis*, en ”hjärtats ånger”) och det infördes allmänna *syndabekännelseformulär* i mässan. 3) Från och med tidiga 1200-talet betraktades boten som ett självständigt sakrament, och *bekännelsen* (lat. *confessio*) inför prästen var det moment som knöts till syndaförlåtelsen. Genom den här utvecklingen kom skriftermålen att ”i sig upptaga ett kateketiskt stoff” som ”mall” för syndabekännelsen utifrån tio Guds bud samt beslutet år 1215 vid fjärde Laterankonciliet¹⁰² angående obligatorisk bikt.¹⁰³ Andréns redogörelse ska ställas mot vad Rob Meens förklarar vara den traditionella bilden av botgöringens tre historiska faser: 1) Att normen under sena antiken var *offentlig botgöring* i en formell ritual och utifrån en etisk aspekt.¹⁰⁴ 2) Att den *privata* botgöringen introducerades först under tidig medeltid (från 500-talet) genom den nya litterära genren med handböcker¹⁰⁵ (lat. *penitentials*) som vägledning för prästers pastorala utförande av botritualer. 3) Att boten under 1100-talet gjordes mindre

⁹⁷ I en jämförelse med vad Rob Meens säger om åtskillnaden mellan bot och lag i *akademiska* utvecklingen (se ovan 2.1.5) får det antas att Kansahano angående påståendet om den mer framträdande juridiska aspekten syftar på den kyrkliga *praktiken*.

⁹⁸ Kansanaho, 721-722.

⁹⁹ Kansanaho, 722.

R. B. Hall menar att kyrkorna tidigt, redan i fornkyrkan om jag förstår det hela rätt, tillämpade det som Hall omnämner ”det mellanstora bannet” som ett ”medelmåttigt” strängt ”botemedel” mot ”syndasjukdom” efter ”ett otal olika slags synder”. Om ”det medelstora bannet”, utläst i Upplandslagen kap 13, skriver Hall: ”Enligt den ägde biskop eller präst ej ådöma »förbud» (bann) för annat än 1) »skript» (utebliven kyrkoplikt), 2) obetalda utskylder till kyrka och präst, 3) »all andilik mal»...”. Av Halls redogörelse kan uppfattas som att den här mellanformen av bann dels var nära integrerad i världslig rätt, dels inte alltid vara offentlig. Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 1]* (1928), 115-118.

¹⁰⁰ Åke Andrén, ”Skriftermål” i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola*. 3, P-Ö, red. /medarbetare Ragnar Askmark (Lund: Gleerup, 1957), 605.

¹⁰¹ Andrén nämner inledningsvis enskilt skriftermål men också allmänt skriftermål (församlingen gemensamt) att jämföras med vad som sägs om två slags uppenbara skrift, varav ett är ”allmänt” i 1571 års KO, se nedan 2.1.9. Vad jag förstår avser Andrén nu endast den enskilda boten angående de tre utvecklingsfaserna han nämner. Andrén, ”Skriftermål” i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola*. 3 (1957), 605.

¹⁰² Fjärde Laterankonciliet (1215) anses vara västkyrkans viktigaste kyrkomöte under medeltiden då påvemaktens nått sin höjdpunkt. NE, ”Laterankoncilier”.

¹⁰³ Åke Andrén, ”Skriftermål” i *Nordisk teologisk uppslagsbok : för kyrka och skola 3 P-Ö* (1957), 605.

¹⁰⁴ Meens, 16.

¹⁰⁵ Om handböcker (engl. *penitals*) för bot, se ovan 2.1.5.

formalistisk ifråga om tillämpning av viss bestämd botgöring för att istället betona skuld och ånger i en hos botgöraren *inre*, etisk process.¹⁰⁶ Beslutet vid fjärde Laterankonciliet 1215 om att varje vuxen kristen skulle bekänna sina synder, individuellt inför en präst, minst en gång per år, var enligt Meens främst ett uttryck för syftet att med en och samma förordning centralisera den kristna kyrkan.¹⁰⁷ Meens hävdar vidare att det numera bland forskare är allmänt accepterat att den offentliga botgöringen likväl fortsatte att praktiseras under hela 1200-, 1300- och 1400-talen som ett regelbundet inslag i kyrkornas liturgi.¹⁰⁸

Således, Andréon berör inte alls den offentliga boten medan Meens låter den utgöra ett centralt ämne i sin behandling. Några skarpa gränser i fråga om praxis kan dock enligt Meens inte bevisas genom källorna.¹⁰⁹ Meens understryker istället mångfald och variation i utövandet av bot under hela den period (600-1200) han undersökt.¹¹⁰ Diskrepans mellan Andréon och Meens råder även angående botens utveckling under 1100-talet. Andréon talar om ”formulär” medan Meens betonar det informella. Emellertid, den tyske kyrkohistorikern Ludger Körntgen skriver i ingressen till ”Canon law and the practice of penance : Burchard of Worms’s penitential” (2006)¹¹¹ att: ”This article investigates the characteristics and function of Book 19 of Burchard’s Decretum. It demonstrates how the penitential questionnaire, usually considered the most original part of this text, was the result of Burchard’s systematic expansion upon his main source, Regino of Prüm.” Det vill säga, ”the penitential

¹⁰⁶ Meens, 14 och 20.

¹⁰⁷ Meens, 214.

¹⁰⁸ Som exempel nämns hur det i Konstantinopel under 1300-talet förekom offentlig botgöring i grupper om flera hundra personer för återintagande i kyrkan på skärtorsdagen. Meens, 215-216.

¹⁰⁹ Meens, 2.

Diskussionen om offentligt-enskilt berörs av Guy G. Stroumsa som utgår från att ritualiseringen av *omvändelsen* (engl. *repentance*) var ett offentligt uttryck för sådan djupgående, intim förvandling av jaget som utgör en central fråga i vilken religion som helst. Omvändelsen i boten som en ”andra chans” (lat. *paenitentia secunda*, se även ovan 2.1.3) anser Stroumsa vara offentlig till sin natur, teatralisk i sin karaktär samt i återspeglingsen en katartisk process. Stroumsa, 167 och 174, 177.

¹¹⁰ Meens, 225. I sina slutsatser om variation och mångfald påtalar Meens dessutom tre drivande motiv, utöver möjligheten att med bekännelse nå frälsning, hos den botgörande själv: 1) religiös prestige; 2) alternativ till sekulärt straff eller som gottgörelse; 3) social prestige. Meens, 223.

I Meens redogörelser nämns också hur kungligheter och högre ståndspersoner gjort offentlig bot, så som romarinnan Fabiola (d. 399) efter anklagelser om bigami (enligt kyrklig lag). Den karolingiske Ludvig den Fromme (778-840) gjorde offentlig bot till följd av konflikter med sina bröder och söner. Meens, 20 och 219.

Även den tyske teologen Gunther Barth (Martin-Luther-Kirchengemeinde Erlangen-Büchenbach) betonar det offentliga i den kristna boten, inför omvändelse, och vars former vuxit fram enligt fyra paradigm: 1) den kyrkliga, kanoniska för att markera gentemot det icke kristna samhället; 2) den terapeutiska med utgångspunkt i ett eremitiskt ideal och förebild hos Kristus; 3) den juridiska (processrätten); 4) den pedagogiska formen för allmänhetens lärande vilken Barth menar i modern tid kunnat iaktas i samband med den bot som gjorts med anledning av förintelsen. Gunther Barth, ”Die Öffentlichkeit der Buße Eine theologische Kritik an einem Zentralbegriff der Diskursethik” (konferensartikel) i *Proceedings from The 49th Societas Ethica Annual Conference 2012 Theme: Ethics and Migration* (Rumänien). Red. Göran Collste. *Linköpings universitet*, <https://ep.liu.se/ecp/097/ecp12097.pdf>, 16-17.

¹¹¹ Ludger Körntgen, ”Canon law and the practice of penance: Burchard of Worms’s penitential” i *Early Medieval Europe : Vol. 14 Issue 1* (2006).

questionnaire” som Körntgen omtalar kan möjligen översättas till ”frågeformulär” motsvarande det vad André syftar på, vilket i så fall visar exempel på en tänkbar länk mellan utvecklingen på kontinenten och den praxis med ”skriftemål” som blev fallet uppe i Norden.¹¹²

2.1.7 Luthersk syn på kyrkotukt som nådemedel – bikten vid uppenbar synd

Bengt Hallgren påminner om att ordet ”kyrkotukt” inte förekommer i bibeln men tillstår att det är Matteus 18 som klarast ger uttryck för vad som innefattas i begreppet ”kyrkotukt”.¹¹³ Hallgren framhåller också att Martin Luther (1583-1546)¹¹⁴ inte ansåg någon ordning eller kyrkoförfattning i bibeln vara absolut normativ för kyrkan. Under en predikan i stadskyrkan i Wittenberg 1522 berörde Luther kyrkotuktens tre slags bikt: 1) den bikt då någon begått en uppenbar synd; 2) bikt som syndabekännelse direkt inför Gud; 3) bikt inför en medmänniska för att ”få tillsägelse om syndernas förlåtelse”. Den lutherska synen på kyrkotukten utmärks främst i den senare formen av bikt, vid *uppenbar synd*,¹¹⁵ skriver Hallgren. Utgångspunkten fann Luther, liksom tidigare teologer före honom, i Matteus kapitel 18 men inte som ”straff och satisfaktioner” och inte heller som ett juridiskt förfarande utan som en ”själavårdande omsorg”¹¹⁶ för syndarens bättring som alla kristna var ålagda ansvar för.¹¹⁷

2.1.8 Fortsatt medeltida kyrkotukt under tidig reformationen i Sverige

Hjalmar Holmquist menar att den situation som rådde på kontinenten vid medeltidens slut, med kyrkligt förfall och rop efter reformation, inte gällde för Sverige.¹¹⁸ Den svenska kyrkoprovinsen hade relativt god relation med både påvemakt och kungamakt. Vidare bedrev kyrkan folkfostran genom kyrkodisciplinens två huvudsakliga medel: biktinstitutet och den

¹¹² Körntgen, 103. Om Burchard of Worms, se även ovan 2.1.5 med fotnot 91.

Regino of Prüm (d. 915). Präst, abbot, krönikör och författare bland annat till avhandling om kanonisk rätt. *Encyclopædia Britannica*, ”Regino Von Prüm”.

¹¹³ Om Matt 18, se ovan 2.1.1. Hallgren menar att Luther ofta återkom till detta bibelställe, dock att det enligt Hallgren förekommer feltolkningar med slutsatsen att Luther skulle ha satt likhetstecken mellan kyrkotukt och bannlysning. Misstaget i en sådan tolkning, menar Hallgren, består i att likställa ”delen med helheten”, då bannet enligt Luther endast utgjorde en del av kyrkotukten, som en sista utväg i kyrkotuktsprocessen. Hallgren, 47-49.

¹¹⁴ En av de svenska teologistudenter som anses ha träffat Luther och bevistat dennes föreläsningar i Wittenberg under åren 1516-1518 var Olaus Petri (1493/1497-1552) som ett tiotal år därefter skulle bli verksam som Sveriges första reformator. *SBL*, ”Olavus Petri” (Gunnar T Westin).

¹¹⁵ Om uppenbar synd och uppenbara laster, se även nedan 3.2.5.

¹¹⁶ Även Kansanaho betonar att Luther främst uppfattade kyrkotukten som själavårdande åtgärder. Kansanaho, 722.

¹¹⁷ Hallgren, 49-50 och 57. Hallgren påminner om att strax före ”kyrkotuktsstället” i Matt 18 (se ovan 2.1.1) finns liknelsen om det förlorade fåret (vers 12) vilken Luther predikade över som en jämförelse mellan Jesu verk för att ”befria en under Satan fången människa”, och sådana verk som utförs av en kristen för att hjälpa sin nästa. Det förekom dessutom att Luther hänvisade till Hesekeel 3:17ff, om hur Gud hotar att anse Hesekeel som medskyldig till de gudlösa död om Hesekeel ej varnar dem. Hallgren, 51.

¹¹⁸ Holmquist, 37.

kyrkliga doms- och straffrätten.¹¹⁹ Utmärkande för svenska förhållanden var dessutom att den *offentliga* bikten och boten¹²⁰, det vill säga *uppenbar skrift*,¹²¹ fortgick under senare medeltid som en betydande del av kyrkodisciplinen över folkets *yttre* liv. Synder bekändes offentligt vid kyrkodörren. Sonandet skedde med botgöringar under viss tid – ”att stå under skrift” – och med det ”lilla bannet”¹²² var den skyldige, så länge botgöringen pågick, utestängd från guds-tjänsten.¹²³ Åke Andrén tar också upp frågan om kyrkans botinstitut och den uppenbara skriften som ett problem för de tidigare reformatörerna att förehålla sig till: ”Här möttes två olika teologiska system, som ”...ytterst gick tillbaka på frågan om viljans frihet. Nyckelfrågan var botövningarna¹²⁴ i den uppenbara skriften som för katolikerna var nödvändiga men för reformatörerna oacceptabla”.¹²⁵ Olaus Petri uttalade sig i skrift år 1527 om ett omformande av den katolska straffmakten till en frivillig evangelisk kyrkotukt.¹²⁶ De lutherska ideal som ifrågasatte tvångsåtgärder och straff fick emellertid inte fullt ut genomslag varken i Sverige i de övriga skandinaviska länderna varför den medeltida traditionens disciplinåtgärder kom att fortgå även efter påbörjad reformation, kommenterar Erkki Kansahano.¹²⁷

2.1.9 Bot och uppenbar skrift enligt 1571 års kyrkoordning med tysk förlaga

Av betydelse för kyrkotuktens utövande under reformationens tidevarv i Sverige var dessutom att kyrkorätten reglerades i den alltjämt gällande *kyrkobalken*¹²⁸ med grund i *kanonisk rätt*.¹²⁹ Samtidigt utarbetades stegvis en ny kyrkoordning, 1571 års kyrkoordning

¹¹⁹ Holmquist, 37.

¹²⁰ Offentlig bot: kap 1 (1.4, 1.5, 1.6.3); kap 2 (2.1.2, 2.1.3, 2.1.6); kap 4 (4.1.1).

¹²¹ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

¹²² Om ”lilla bannet”, eller ”mindre bannet” (*excommunicatio minor*), se ovan 2.1.6.

¹²³ Holmquist, 37.

¹²⁴ Botövning: fullgörande religiöshandling genom bot; penitensöfning. SAOB, ”BOT”, ”-ÖFNING”. Att jämföra med ”BOT”, -GÖRING, se fotnot 95.

¹²⁵ Andrén skriver vidare att förslag, i enlighet med sydtyska, radikala reformatörers intentioner, till ny ordning för den uppenbara skriften utan botövningar, i en ritual uteslutande inne i kyrkan, utarbetades av den svenske reformatorn Laurentius Andreae (d. 1552) som under åren 1523-1531 var sekreterare hos Gustav Vasa. Den samtida Olaus Petri (se även fotnot 100) ställde sig enligt Andrén mer välvillig till botgöringen förutsatt att den ej kunde uppfattas som gottgörelse. Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid* (1999), 60-61.

¹²⁶ Holmquist, 139.

¹²⁷ Kansahano, 722-723. Jämför Kansahano, nedan 2.1.10.

B. R. Hall ger en annorlunda bild och menar att den offentliga kyrkotukten på vissa orter hade upphört vid slutet av medeltiden men att ”Luther och många andra nitiska kyrkomän sade sig önska återupprätta bannet”. Hall, *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 1]* (1928), 116.

¹²⁸ Det var Upplandslagens kyrkobalk från 1296 som hade fått särställning att gälla för hela riket eftersom Magnus Erikssons landslag från omkring 1350 aldrig tillfördes någon egen kyrkobalk. Lars Eckerdal, ”Från kyrkobalken 1296 till Kyrkoordning för Svenska kyrkan 1999” i *Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv*, red. Martin Berntson & Ciardi (Lund: Bibliotheca Theologiae Practicae: 97, 2016), 289-230.

¹²⁹ Den kanoniska rätten är den romersk-katolska kyrkans rättsordning och var gällande som svensk rätt från och med Skänninge möte år 1248 då stiftens domkapitel dessutom fick i uppgift att fungera som andliga domstolar. Kjell Åke Modéer, *Historiska rättskällor i konflikt : en introduktion i rättshistoria* (Stockholm: Santérus, 2010), 46.

Kanonisk rätt och lag: kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.1.6, 2.3.5); kap 4 (4.1.1).

(KO) enligt tysk förlaga under ledning av den förste reformatoriske ärkebiskopen, Laurentius Petri (1499-1573). Sålunda, de två första styckena i kapitel VII om ”Syndaboot, Skrifftermål och Afflösning” i KO 1571 följer så gott som ordagrant den Württembergiska¹³⁰ kyrkoordningen. I det första stycket sägs att om någon till följd av djävulens lockelse och sin mänskliga svaghet råkat falla i svåra och fördömda synder är nådaporten inte stängd utan alltid öppen för alla och envar som vill omvända sitt hjärta och låta sig skickas till den rätta kristna syndaboten.¹³¹ Och det nämns *två* slags uppenbar skrift:¹³² 1) den då en hel församling eller en person tillsammans med församlingen ”uppenbarligen bekänner sin synd inför Gud”, och 2) den då en person som ”bedrivit någon last” bekänner detta öppet inför Gud och människor samt begär nåd av Gud och förlikning med församlingen, *Pœnitentiam publicam*. Samtidigt uttalades att den uppenbara skriften blivit missbrukad under den katolska tiden men att det fanns skäl till att låta denna kyrkoplikt fortgå på grund av ”then stora öffuerdådigheet och sielfffswold” samt ”ther aff at swerdet icke så bijter som wel behöffdes”.¹³³

2.1.10 Efter Uppsala möte 1593 – yttre kyrkliga lagbestämmelser och straff

Angående de svenska kyrkoföreträdnarnas syn på kyrkotukten, så som det föll sig vid Uppsala möte år 1593 lite drygt två decennier efter tillkomsten av KO 1571, pekar Hjalmar Holmquist på två omständigheter: dels att den katolska kyrkodisciplinen fått förnyad kraft med Johan III (1537-1594) som regent från 1668 till och med 1594, dels att Uppsala möte blev till en ”vändpunkt” bort från kyrkoordningarna 1561 och 1571¹³⁴ som en ”ortodoxins glidning” med inslag av ”gammaltestamentlig anda” och mosaisk lagstiftning. Nyorienteringen sammanfattas i fyra huvudpunkter: 1) *tvångets princip* istället för frivillighetens; 2) kyrkoplikten gjordes till ett *straff* istället för att utgöra bevis på ”botfärdigt sinnelag” som villkor för avlösning; 3) kyrkostraffet gick ut över *lekamen och egendom* (böter, risslitning, stocken och andra kroppsstraff, skampall i kyrkan och nakenstående vid kyrkodörren);¹³⁵ 4) det som tidigare ansetts vara mindre allvarliga synder flyttades över till ”kyrkostraffen”.¹³⁶ Dock fortgick det mildare, frivilliga botväsendet som nog dessutom var det vanligaste inslaget i

¹³⁰ Under reformationens genomförande på 1530-talet blev Württemberg en protestantisk utpost i det i övrigt katolsk dominerade Sydtyskland. NE, ”Württemberg”.

¹³¹ Emil Färnström, *Om källorna till 1571 års kyrkoordning : särskilt med hänsyn till tyska kyrkoordningar* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1935), 72-73.

KO 1571: kap 1 (1.1, 1.7); kap 2 (2.1.10, 2.2.1, 2.3.1); kap 3 (3.2.2, 3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

¹³² Uppenbar skrift: kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

¹³³ Färnström, 88.

¹³⁴ KO 1571: kap 1 (1.1, 1.7); kap 2 (2.1.9, 2.2.1, 2.3.1); kap 3 (3.2.2, 3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

¹³⁵ Botgöring vid kyrkodörren: kap 2 (2.1.2, 2.1.3, 2.1.8) kap 4 (4.1.1).

¹³⁶ Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia. Bd 3, Reformationstidevarvet, 1521-1611, D. 2, Den svenska reformationskyrkans fortbildning till ortodox luthersk bekännelse och folkkyrka, 1572-1611* (Stockholm: Sv. kyrkans diakonistyr., 1933), 170.

prästernas enskilda själavård, även om det inte alltid blev dokumenterat, anser Holmquist.¹³⁷ Den förändrade synen på kyrkotukt kan också utläsas i vad Åke André förklarar om övergången från reformation till ortodoxi; att skriftermålen i teoretisk mening lösgjordes från botinstitutet och nattvardsberedelsen samtidigt som skriftermålen återfick karaktären av medeltidens *ovillkorlig absolution*.¹³⁸ Vidare noteras att Erkki Kansanaho finner den bibehållna medeltida strukturen för biskopsämbeten och stiftsstyrelser vara bidragande orsak till en sträng kyrkotukt med ”yttre straff” liksom att det inom den ”gammallutherska enhetskulturen”¹³⁹ ej gjordes tydligt skillnad mellan kyrkan och den världsliga överheten.¹⁴⁰

2.1.11 Ortodoxin, nyckelmakten, predikoämbetet och kyrkoregementet

Vad som nu sagts om kyrkotukten och nyckelmakten blir ytterligare belyst i en behandling av Ragnar Askmark angående ortodoxins syn på *predikoämbetet* i förhållande till församlingen och kyrkan som helhet. I detta avseende bar reformationen på en *dubbelhet* med bakgrund i Luthers och Melanchthons parallella uttryck och betoningar. Askmark skriver: ”När Luther talar om att alla kristna äga det allmänna prästadömet och därur härleder de kristnas rättigheter, talar Melanchthon om att församlingen äger nycklarna och drager därur församlingens rätt att kalla präster, döma om läran, bestämma om kyrkans ordning o.s.v.”¹⁴¹ I den av Melanchthon utarbetade Augburgska bekännelsen¹⁴² med efterföljande *Apologien* gavs motiveringar till församlingens rätt, och således inte det allmänna prästadömet.¹⁴³ Vidare menar Askmark att medan reformationen hade hanterat nyckelmakten under Ordets aspekt lät ortodoxin ord och nycklar falla isär. ”Nycklarna blevo kyrkoregementet”.¹⁴⁴

2.1.12 Världsliga straff transformeras till kyrkliga straff

Som bakgrundsförståelse införr genomgången av prästernas uttalanden i kommande kapitel 3, med inledning kring år 1607, refereras här också till hur Arthur Thomson beskriver situationen under 1600-talets första decennium. Thomson utgår från att domstolar ofta dömde

¹³⁷ Holmquist, 170-171.

¹³⁸ André, ”Skriftermål” i *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola 3 P-Ö* (1957), 605-606..

¹³⁹ Begreppet ”gammallutherdomen” förklaras av Bernt Gustafsson som perioden mellan åren 1611-1719 med kännetecken så som den ”fasta kyrkliga seden”, kyrklig folkfostran, medborgarskapets anknytning till evangelisk-luthersk tro samt reformationens befastande och successivt tydligare konfessionell enhetlighet. Bernt Gustafsson, *Svensk kyrkohistoria* (Helsingborg: Plus Ultra, 1983), 92

¹⁴⁰ Kansanaho, 723.

¹⁴¹ Ragnar Askmark, *Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis* (Lund: Gleerup, 1949), 145.

¹⁴² Om Augsburgska bekännelsen och nyckelmakten, se även 2.2.2.

¹⁴³ Askmark, 145.

Kansanaho påtalar en med Askmark samstämmig uppfattning, att: ”Disciplinåtgärdernas subjekt, nyckelmaktens vårdare, var icke prästerskapet ensamt, utan kyrkan i dess helhet”. Kansanaho, 722.

¹⁴⁴ Askmark, 55.

brottslingar till att efter de tagit sitt straff även ”stå skrift”, den uppenbara skriften.¹⁴⁵ Karl IX hade för avsikt att avvärja de kyrkliga myndigheternas ambition att transformera den uppenbara skriften – således en brottslings bekännelse i kyrkan – till att utföras som en kyrklig bestraffning.¹⁴⁶ Den här kungliga ambitionen lyckades inte helt. Emellertid var den kyrkliga och världsliga myndigheten principiellt eniga om att världslig bestraffning skulle följas upp av en kyrklig; att avskräcknings- och vedergällningsprincipen som tillämpades i det världsliga straffsystemet också borde gälla i kyrkan. Särskild betydelse fick en kunglig förordning år 1617 enligt vilken brott som var belagda med dödsstraff (däribland hor, mord och tjuvnad), men som efter benådning omvandlats till annan påföljd (världsligt straff), också skulle undergå uppenbar skrift – omtalad som kyrkoplikt – samt avlösning i kyrkan, inför hela församlingen.¹⁴⁷ Thomson skriver: ”Sättet för fullgörande av kyrkoplikten bestämdes dock helt av vederbörande kyrkliga myndigheter. Det var dessa som förvandlade den uppenbara skriften till ett kyrkligt skamstraff.” Församlingsmedlemmar som begått brott mot sjätte budet eller annan brottslig handling sattes på ”pliktepalen”, eller ”skambänken”.¹⁴⁸

2.2 Det andliga regementet, och det världsliga

2.2.1 Inflytandet från Philipp Melanchthon i 1571 års kyrkoordning

Vid inledningen av den svenska reformationen, efter beslut vid riksdagen i Västerås 1527, fanns inget färdigt kyrkorättsligt fastställt kyrkoskick. Kyrkan utgjorde därför alltså en självständig sfär; en institution representerad av biskopar och präster vilka hävdade sin auktoritet direkt från Gud, menar Hans Cnattingius.¹⁴⁹ Kännetecknande för svensk reformation och synen på kyrkoorganisationen var dessutom inflytandet från Philipp Melanchthon (1497-1560) som hade föreläst i Wittenberg för flera ditresta, svenska teologistudenter.¹⁵⁰ Melanchthons typiska uppfattning var att överheten¹⁵¹ skulle fungera som en *minister et executor ecclesiae*¹⁵² att erbjuda sina maktresurser för övervakande av den rena

¹⁴⁵ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

¹⁴⁶ Thomson förefaller här dela Hjalmar Holmquists uppfattning om den lutherska ortodoxins nyorientering för kyrkotukten, se ovan 2.1.8. Arthur Thomson, ”Från horpall till tjuvpall” i *Saga och sed [Elektronisk resurs] Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok : annales Academiae Regiae Gustavi Adolphi* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2010), 9.

¹⁴⁷ Kyrkotukt och brott: kap 1 (1.5); kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.2.4); kap 3 (3.5.5, 3.8); kap 4 (4.1.1).

¹⁴⁸ Thomson, 8-10.

¹⁴⁹ Hans Cnattingius, *Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611-1636* (Uppsala: Diakonistyrelsen, Almqvist & Wiksell, 1939), 31.

¹⁵⁰ Det är känt att den förste reformatoriske ärkebiskopen i Sverige, Laurentius Petri (1499-1573), var en av de teologistudenter från Sverige som bevistade Philipp Melanchthons föreläsningar. *SBL*, ”Laurentius Petri Gothus ”Psalmdiktare, Ärkebiskop” (Ivan Svalenius).

¹⁵¹ Cnattingius skriver ”överheten”, och jag uppfattar det som att det är den ”världsliga överheten” som avses.

¹⁵² Det näraliggande begreppet *executor divinarum et suarum legum* beskrivs nedan, 2.2.4.

läran samt upprätthållande av kyrkans ordning. En sådan tvåregementslära ska ställas mot vad Cnatingius menar vara medeltidens tanke om ”ett enda odelbart andligt-världsligt universalrike, kristenheten eller corpus christianum, grundat på och sammanhållet av den kristna uppenbarelse”. Den teologiskt förändrade synen på överheten gjorde att kyrkotukten utvidgades till att med tvångsmedel och *bistånd* från överheten behandla ”motspänstiga och ohörsamma syndare till kyrkoplikt och bannlysningens iakttagande”.¹⁵³

2.2.2 ”Olämpligt sammanblandat” – Augsburgska bekännelsen 1530

Angående Martin Luthers syn på de två regementena ger Bengt Hägglund en beskrivning¹⁵⁴ från ett perspektiv som tar sikte på kallelseläran och skapelsetanken; att Gud uppehåller sin makt genom att människor sätts in i olika kallelser och stånd, utan rangskillnad, samt att Gud utövar sitt herravälde både genom ”Ordet och sakramenten” och genom ”överheten och den världsliga ordningen”.¹⁵⁵ Luthers uppfattning om överheten anslöt till Romarbrevet 13:1 – som han höll en serie föreläsningar om under åren 1515-1516¹⁵⁶ – och Hägglund citerar ur 1917 års bibelöversättning: ”Var och en vare underdånig den överhet som han har över sig. Ty ingen överhet finnes, som icke är av Gud; all överhet som finnes är förordnad av Gud”.¹⁵⁷ Enligt fem av punkterna i Augsburgska bekännelsens¹⁵⁸ (1530) artikel XXVIII ”Om den andliga makten” betonades ”olämpligt sammanblandat” i relationen till det världsliga regementet:

1. Det har förr skrivits mycket om biskoparnas makt. Därvid ha somliga olämpligt sammanblandat den andliga och den världsliga makten.
2. Och denna sammanblandning har gett upphov till stora krig och stora uppror, i det påvarna, i kraft av nyckelmakten, icke blott inrättat nya former av gudsdyrkan, och genom att undantaga vissa fall från prästernas absolutionsmakt och genom obilliga bannlysningar lagt bördor på samvetena, utan än ytterligare försökt att förfoga över kungakronor samt beröva kejsare deras välden.
4. Därför ha de våra, för att vägleda samvetena, tvingats att klagöra skillnaden mellan den andliga makten och den världsliga makten, och lärt, att bådadera på grund av Guds bud skola omfattas med värddnad i Guds namn och visas all heder såsom Guds största välgärningar på jorden.
5. Men de anse, att nyckelmakten eller den biskopliga makten enligt evangeliet betyder befogenheten eller Guds befallning att predika evangelium, förlåta synderna eller binda i synden samt att förvalta sakramenten.
6. Ty med denna befallning sänder Kristus ut apostlarna: Såsom Fadern har sänt mig, så sänder jag ock eder. Tagen emot helig Ande. Om I förlåten någon hans synder, så äro de förlåtna; och om I binden någon i hans synder, så är han bunden i dem.¹⁵⁹

¹⁵³ Cnatingius, 37.

¹⁵⁴ Bengt Hägglund, *Teologins historia : en dogmhistorisk översikt* (Lund: Liber Läromedel, 1981).

¹⁵⁵ Hägglund, 211-213.

¹⁵⁶ Bernhard Lohse, *Martin Luthers Theology : Its Historical And Systematic Development* (Fortress Press, 1999), 68.

¹⁵⁷ Rom 13 inleds med: 1) Varje människa skall underordna sig all den överhet hon har över sig. Ty det finns ingen överhet som inte är av Gud, och den som finns är förordnad av honom. 2) De som motsätter sig överheten gör därför motstånd mot Guds ordning, och de som gör motstånd drar straff över sig själva. *Bibel 2000*.

¹⁵⁸ Om Augsburgska bekännelsen och nyckelmakten, se även ovan 2.1.5, 2.1.7 och 2.1.11.

¹⁵⁹ *Svenska kyrkans bekännelseskriter / utgiven av Samfundet Pro fide et christianismo* (Stockholm: Verbum, 2005), 82.

Ett framträdande argumentet mot sammanblandning av kyrklig och världslig makt var således att den av Gud erhållna *nyckelmakten* hade givit biskoparna befogenheter att förlåta eller binda¹⁶⁰ synd, vilket därför inte var uppgifter att utföras av världslig makt. Som framgår av formuleringen i punkt 6 om ”befallning” görs också en anspelning på kallelseleäran så som Bengt Hägglund menar var kännetecknande för den Lutherska tvåregementsläran. I samma artikel (XXVIII) uttalades vidare, i punkt 21, att de åtskilda regementena ska hållas i åtanke angående biskoparnas *domsrätt*; en domsrätt och jurisdiktion som ansågs höra samman med evangelium och att meddela *syndernas förlåtelse*:

21. Ty enligt evangeliet eller, såsom de säga, enligt gudomlig rätt, ha biskoparna såsom biskopar, d.v.s. såsom betrodda med Ordets och sakramentets ämbete, denna domsrätt: att meddela syndernas förlåtelse, [bedöma läran,] förkasta läror, som strida mot evangeliet, och utan mänsklig tvångsmakt, men genom Ordet utesluta från kyrkans gemenskap sådana, vilkas ogudaktighet är allmänt känd.¹⁶¹

Som framgår av punkt 21 ansågs evangeliet förmedla biskoparnas gudomliga domsrätt att bannlysa genom Ordet och sakramenten, utan ”mänsklig tvångsmakt”.

Även i de *Schmalkaldiska artiklarna* (1537) berördes tvåregementslära så till vida att det större bannet¹⁶² – det vill säga att berövas sina kyrkliga rättigheter – påstods vara ett *världslikt straff* som inte tillhörde kyrkans jurisdiktion.¹⁶³

2.2.3. Idén om ”potestas ecclesiastica”, territorialsystemet och treståndsläran

Av betydelse för kyrkopolitiska ställningstaganden om relationen mellan det andliga och världsliga regementet var också idén om *potestas ecclesiastica* som år 1608 hade förts fram av den reformerte teologen David Pareus (1548-1622) i en kommentar till Romarbrevet.¹⁶⁴ Pareus skilde då mellan två aspekter av kyrklig makt; att den *inre* – predikan, sakramentsförvaltning, själavård samt förfogandet över löse- och bindenyckeln – skulle handhas av kyrkan medan de världsliga myndigheterna förutsattes ansvara för de *yttre* angelägenheterna, skriver Sven Kjällerström.¹⁶⁵ Bidragande orsak till att Pareus’ idé fick

¹⁶⁰ Om att ”binda”, se även fotnot 44.

¹⁶¹ *Svenska kyrkans bekännelseskrifter* (2005), 83–84.

¹⁶² Om det större bannet, se ovan 2.1.3.

¹⁶³ *Svenska kyrkans bekännelseskrifter* (2005), 334.

Enligt Bill Widén var det vid synodaldisputationerna i den uppföljande prästutbildningen i Sverige under hela 1600-talet och en bit in på 1700-talet den Augsburgska bekännelsen samt *Loci theologiae*, författad av Matthias Hafenreffer (1561-1619), teolog och professor i Tübingen som gav underlag till de teologiska ämnen som avhandlades. I Uppsala stift behandlades Schmalkaldiska artiklarna vid en synodaldisputation först under åren 1667-1669. Bill Widén, *Prästmötet i Åbo stift 1629-1864 = Die Pfarrersynode im Bistum Åbo in den Jahren 1629-1864* (Helsingfors: 1967) samt *NE*, ”Matthias Hafenreffer”.

¹⁶⁴ Jag utgår från att Pareus kommentar avsåg Paulus brev Rom 13, se ovan fotnot 157.

¹⁶⁵ Kjällerström förklarar det yttre kyrkoregementet som *quae circa ecclesiasticas res et personas extra templum civiliter exercetur*, fritt översatt till ”vad som angår kyrkan och personer utanför templet”. Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 92.

acceptans hos de lutherska prästerna var utgivningen och spridningen av *Loci theologici* (1610-1622), författad av den lutherske teologen Johann Gerhard (1582–1637), och förespråkandet av den inre respektive yttre makten över kyrkans verksamhet.¹⁶⁶ Efter Westfaliska freden 1648 och genom introducerandet av ”territorialsystemet” kunde motiveras att landsfursten, oavsett konfession och trostillhörighet, var innehavare kyrkoregementet i position att avgöra gränserna för kyrkans inre respektive yttre verksamheter.¹⁶⁷ Kjöllersström menar vidare att det var den lutherskt ortodoxa *treståndsläran*¹⁶⁸ som fick fungera som brygga mellan äldre och nyare kyrkorättsliga uppfattningar hos prästerna: ”Den gjorde det möjligt att anknyta den nya uppdelningen av kyrkoregementet vid gamla välkända formler. Status *politicus* tillföll det yttre regementet, status *ecclesiasticus* det inre. Status *oeconomicus* fick sin del i maktutövningen främst genom deltagandet i prästtillsättningen”.¹⁶⁹

2.2.4 Lagens två tavlor – gammaltestamentliga straffregler i världslig lag, 1608

Reformationen bidrog dessutom till avsevärd inverkan i den världsliga rättsutvecklingen. Att så kunde ske kan härledas till idén om fursten som verkställare av både gudomlig och världslig lag; en *executor divinarum et suarum legum*, skriver rättshistorikerna Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki.¹⁷⁰ Detta dubbla uppdrag ansågs säkra efterlevnaden av de tio budorden, fördelade över lagens båda tavlor. Som vårdare av den *första tavlan* var det furstens sak att iaktta de tre första buden (förbud mot avgudadyrkan och hädelse samt sabbatsbudet) för att därmed inte kränka ”den rena läran” men väl bestraffa de trotsiga. Den *andra tavlan* med övriga sju budord avseende regler om relationer mellan undersåtarna skulle därför implementeras genom *sekulär* lagstiftning. Det vill säga, straff för äktenskapsbrott,

¹⁶⁶ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 92.

¹⁶⁷ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 93.

Göran Inger, som i sammanhanget förefaller utgå från Kjöllersströms beskrivningar, tillägger att territorialsystemets innebar ett synsätt att: ”staten ingick inte i kyrkan, det var kyrkan som ingick i staten och religionen var statens fundament och sammanhållande band varför folkets kristna fostran var en viktig uppgift även för överheten”. Inger tillägger att territorialsystemet som idé kan spåras till 300-talet som ”den renodlade statskyrkokotanken”. Göran Inger, ”Kyrkolagstiftningen under 1600-talet” i *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*, red. Ingun Montgomery (Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002), 206.

¹⁶⁸ Den lutherska ortodoxins präster utgick från att samhällets inbördes relationer förklarades via ”hustavlan” vilken utgjorde en särskild del av Luthers lilla katekes. Hustavlan innehöll bibelcitat som på olika sätt förmedlade skyldigheter och förpliktelser som tre grupper i samhället – kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållståndet – ansågs ha ansvar för gentemot varandra. *Kyrkoståndet* bestod av lärare (prästernas undervisande roll) och deras åhörare; det *politiska ståndet* utgjordes av överheten och dess undersåtar; *hushållsståndet* innefattade föräldrar, deras barn samt husbönder och deras tjänstefolk. En och samma individ kunde enligt treståndsläran tillhöra flera stånd eftersom ett stånd representerade en ”relation” snarare än en bestämd grupp. Martin Berntson, *Kättarland : en bok om reformationen i Sverige* (Skellefteå: Artos, 2017), 289-290.

¹⁶⁹ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 92-93.

¹⁷⁰ Korpiola och Pihlajamäki, 60-61.

Det näraliggande begreppet *minister et executor ecclesiae* beskrivs ovan, 2.2.1.

stöld, mord, mened och en hel rad andra brott fick sin legitimitet från dekalogens andra tavla. Sådana brott hade inte passerat helt ostraffade i den medeltida rättsordningen. Förändringen som skedde i de lutherskt reformatoriska länderna var att lagförande av dessa brott överfördes till det världsliga regementets kompetens och jurisdiktion. Exempel på lagstiftande åtgärd som kan sättas i samband med innebörden av idén om *executor divinarum et suarum legum* var det Appendix som 1608 bifogades till utgivningen i tryck av Kristofers landslag från 1442 och i vilken det uttalades att Guds lag sådan den föreskrivs i den heliga Skrift skulle följas vid allvarliga brott. Detta Appendix innehöll också en lista över sådana allvarliga brott och dito straffregler – varav flertalet med dödsstraff som påföljd – vilka hämtats från Pentateuken i Gamla testamentet, härledda till den andra tavlan.¹⁷¹

2.2.5 Kyrkans disciplinära verksamhet med världslig delegation

Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki menar vidare, att trots brist på anpassad kyrkolagstiftning och återkommande krav om tydliggörande av privilegier etc gavs prästerna stärkt maktställning genom rollen att svara för upprätthållande av social disciplin. Baserat på luthersk samhällsteori skulle kyrkan som en *brachium seculare* ("sekulär arm") anförtros världsliga uppgifter, så som att övervaka befolkningens moral samt ansvara för folkets utbildning. Och, i det teologiska perspektivet på Luthers tvåregementslära var *frälsningen* det ultimata slutet på alliansen mellan kronan och kyrkan i gemensamma ansträngningar för effektiv social kontroll, menar Korpiola och Pihlajamäki. Kyrkans disciplinära verksamhet, genom delegation från den sekulära makten, återställde därigenom mycket av den prestige som den medeltida katolska kyrkan hade åtnjutit men som blivit försvagad i reformationen.¹⁷² För, som Korpiola och Pihlajamäki också skriver medförde den lutherska reformationen avsevärd inverkan på rättsordningen. De kyrkliga domstolarna försvann visserligen inte helt, men de föll under statlig auktoritet samt förlorade den internationella dimension de hade omfattats av så länge de tillhörde den romerska kyrkan.¹⁷³ Som kommer att framgå i uppsatsens fortsatta framställning var det i synnerhet kyrkans roll som rannsakar och tuktare på det *världsliga* området – vid sockenstämman – som blev föremål för 1600-talets debatt.¹⁷⁴

¹⁷¹ Korpiola och Pihlajamäki, 60-61.

De föreskrivna brotten i 1608 års Appendix omnämndes som högmålsbrott och innebar dödsstraff som påföljd – med möjlighet för kungen att benåda – för fem av de sex brottsrubriceringarna: 1) Svordom, mened och annan gudsförmädelse; 2) Olydnad, missfirmelse och misshandel mot föräldrar; 3) Dråp; 4) Sedlighetsbrott (mökränkning, våldtäkt, hor, blodskam, sodomi och tidelag); 5) Ocker (straffpåföljd anges ej); 6) Falsk vittnesbörd. Jan Eric Almquist, "Karl IX och den mosaiska rätten" i *Lychnos : årsbok för idé- och lärdomshistoria*. 1942 (Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 1942), 1.

¹⁷² Korpiola och Pihlajamäki, 64.

¹⁷³ Korpiola och Pihlajamäki, 61.

¹⁷⁴ Se nedan 2.3.3 och 3.5.6.

2.2.6 Särskiljandets princip – politiskt argument och köpslående

Som ovan nämnts angavs redan i Augsburgska bekännelsen det olämpliga i att sammanblanda kyrkligt och världsligt regemente.¹⁷⁵ Ur luthersk, teologisk synpunkt var således idén om kyrkans åtskilda maktordning i förhållande till kungamakt ingen nyhet i 1600-talets kyrkopolitiska debatt. Emellertid, historikern Cecilia Ihse menar att under 1500-talet var det *kungamaktens förpliktelser* gentemot kyrkan som betonades. Under 1600-talet förflyttades prästernas intresse till att ställa krav angående *kyrkans förpliktelser* gentemot kungamakten. Ihse hävdar i sammanhanget att ”särskiljandets princip” gjordes till ett nytt, *politiskt* argument som fördes fram av prästerskapet i förhandlingar med kungamakt, som för att ”köpslå” om prästernas värde som ideologisk och kulturell resurs.¹⁷⁶ Ihse skriver: ”Argumentet, som sprang ur reformationens idé om de två regementena, användes av prästerskapet för att skydda kyrkan från kungligt inflytande.”¹⁷⁷ Det noteras att Ihses undersökning baseras på riksdagsprotokoll från perioden 1642-1686, således de två senare tidsperioderna som uppsatsen behandlar.

2.3 Kyrkopolitiska och praktiska omständigheter

2.3.1 Den kyrkopolitiska situationen efter Uppsala möte, tidigt 1600-tal

Ett begrepp som återkommer i tidigare forskning angående prästerskapets behörigheter under tidigt 1600-tal är ”osäkerhetsläge” vilket förstås syfta på den kyrkorättsliga situationen efter Uppsala möte 1593. Kyrkobalken från 1296¹⁷⁸ var då alltjämt gällande och ej anpassad för förhållandena efter reformationens genomförande, vare sig ifråga om kyrkotukt eller synen på tvåregementslära. Inte heller KO från 1571¹⁷⁹ innehöll tydliga anvisningar utifrån en reformatoriskt förankrad tvåregementslära att reglera kompetensdelning mellan andlig och världslig makt.¹⁸⁰ Därtill saknade prästerskapet av Kungl. Maj:t utfärdade privilegier, vilket blev åtgärdat först 1655 under drottning Kristina (1626-1689).¹⁸¹

¹⁷⁵ Om ”olämpligt sammanblandat” enligt Augsburgska bekännelsen, se ovan 2.2.2.

¹⁷⁶ Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat : kung och kyrka i förhandling 1642-1686* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2005), 35-36.

¹⁷⁷ Ihse, 37. Ihse framhåller dessutom att präster och biskopar kunde utebli från riksdagarna bland annat av uppgivna skäl som ohälsa, hög ålder samt långa och besvärliga resvägar. Att antalet ledamöter i prästeståndet var förhållandevis lågt sätter Ihse dessutom i samband med *särskiljandets princip*; att det inom prästeståndet ansågs vara fördelaktigt med en mindre grupp för att uppnå enighet i förhandlingarna med kungamakten. Ihse, 49-50.

¹⁷⁸ Med kyrkobalk avsågs i praktiken Upplandslagens kyrkobalk, se ovan 2.1.9 med fotnot 129.

¹⁷⁹ KO 1571: kap 1 (1.1, 1,7); kap 2 (2.1.9, 2.1.19, 2.2.1); kap 3 (3.2.2, 3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

¹⁸⁰ Om tvåregementslära, se ovan 2.2.

¹⁸¹ Sven Kjöllnerström, ”Historik” i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m.m. : betänkande avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955), 20.

Genom Karl IX (1605-1678) hade emellertid påbörjats ett revisionsarbete i syfte, enligt Sven Kjöllnerström, var att göra definitivt slut på kyrkans självständighet samt att utrota ”påviska efterlevor”.¹⁸² År 1606 gjordes en inskärpning i sockenstämmans mandat vid prästtillsättningar på så vis att sockenmännen skulle ge sitt samtycke till den som biskopen sagt sig vilja förordna. Och då Karl IX år 1609 lade fram sitt förslag till ny kyrkobalk fanns bland annat en föreskrift om att lekmän, således inte endast präster, skulle medverka vid bannlysning.¹⁸³ Mottagandet i riksdagen var dock avvisande då det rådde tveksamheter om riksdagen var i sin rätt att ”lagstifta å folkets vägnar”. Riksdagen avstod därför från att behandla förslaget till kyrkobalk, som i övrigt ansågs vara ofullständigt. Karl IX återkom inte mer till frågan om kyrkobalk.¹⁸⁴

2.3.2 Biskopars initiativ till straffbestämmelser i stiftet, 1600-talets första hälft

Osäkerheten i kyrkolagstiftningen, avsaknaden av privilegier och reviderad kyrkobalk tillika oreviderad kyrkoordning fick en rad biskopar att ta saken i egna händer genom utarbetande av rättsliga bestämmelser i stifts- och sockenstadgar.¹⁸⁵ Dessa stadgar omnämndes ofta som ”lag”¹⁸⁶ och var avsedda att komplettera den världsliga lagen med bland annat bötesföreskrifter för förseelser mot kyrkan. Exempel på kyrkorättsligt initiativ inom ett enskilt stift var den stadga om sabbatsbrott som blev antagen i Uppsala den 1 maj 1620 med bland annat föreskrift om att den som utan laga förfall försummat och vanärat sabbaten skulle ”den brotzhige ... gifwa 3 marker penningar” alternativt stå en dags kyrkoplikt i vapenhuset.¹⁸⁷ I den tidigare forskningen omtalas inte minst Johannes Rudbeckius (1581-1646) som företrädare för rigorös kyrkotukt sedan han tillträtt som biskop i Västerås år 1619.¹⁸⁸

2.3.3 Prästers privilegium vid sockenstämman, 1650 – inskränkt jurisdiktion, 1684

I privilegierna som år 1650 utfärdats av drottning Kristina föreskrevs bland annat om prästernas behörighet att hålla sockenstämma och ”ställa dem för rätta, som genom grova eder, svärjande och bannande sig försett eller eljest med sabbatsbrott, Guds ords förakt och

¹⁸² Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 67.

¹⁸³ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 68-69.

¹⁸⁴ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 68 och 70.

¹⁸⁵ Enligt Ragnar Gullstrand är den äldsta påträffade sockenstadgan upprättad i Östra Stenby (Linköpings stift) år 1620. Vid mitten av 1600-talet reglerades sockensjälvstyrelsen baserat på praxis och egna (lokala) överens-kommelser. Ragnar Gullstrand, *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet* (Stockholm: Norstedt, 1923), 60-61.

¹⁸⁶ Kjöllnerström, ”Historik” i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m.m. : betänkande avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955), 25,

¹⁸⁷ Hans Cnattingius, ”Två kyrkliga stadgar från ärkestiftet under Petrus Kenicjus' tid” i *Kyrkohistorisk Årsskrift [Elektronisk resurs] Fyrtioandra årgången, 1942* (Uppsala: Svenska kyrkohistoriska föreningen, 1943), 253-254.

¹⁸⁸ *SBL*, ”Johannes Rudbeckius” (Erland Sellberg).

försummelse till att göra sin gudstjänst (...) förargelse åstadkomma, vilka efter som de skyldiga finnas och deras leverne tillförne varit haver, måtte tillbörligen plikta och straffas".¹⁸⁹ Prästerna hade därigenom bemyndigats privilegiet att vid sockenstämman bestraffa gärningar i strid mot första och tredje budorden i dekalogen, trots att det i landslagen – bortsett från tillägget i Appendix 1608¹⁹⁰ – saknades sådana lagbestämmelser.¹⁹¹ Eftersom det redan tillämpades regionala straffbestämmelser i stiftet¹⁹² blev utfärdandet av privilegierna, ifråga om jurisdiktionen vid sockenstämman, mer eller mindre ett bekräftande av redan rådande praxis. Tre decennier senare inskränktes prästernas jurisdiktion till följd av en resolution, utfärdad av Karl XI (1655-1697) i maj 1684, som innebar att "praktiskt taget alla" världsliga mål skulle föras in under världslig rätt, förklarar Sven Kjällerström.¹⁹³

2.3.4 Rikets expansion – prästernas roll i de erövrade områdenas integrering

Den tidsperiod som uppsatsen behandlar infaller under "stormaktstiden" då Sverige genom militära insatser och erövringar hade stark ställning i Europa. Förutsättningarna att åstadkomma en uppdaterad kyrkolagstiftning påverkades därför också av den omständigheten att lagen skulle vara tillämplig i delar av Baltikum och i de tidigare danska landskapen i söder. Därtill skedde utökad kolonialisering av landområden i norr, vilket inkluderade kyrkans expansion, och det bedrevs missionsverksamhet hos samerna i lappmarkerna. Finland utgjorde redan den östra rikshalvan. Inte minst i Skånelanden intog prästerna rollen som förmedlare av svensk kultur och det förutsattes att prästerna skulle bidra till att införa enhetlighet i "ceremonier, konstitutioner, seder och bruk". Genom Malmö recess år 1662 träffades överenskommelse om att Skåne, Halland och Blekinge skulle inkorporeras i det svenska riket och vara representerat i den svenska riksdagen. I de tre landskapen tilläts prästerna fortsätta följa gammal lag tillika behålla sina privilegier. Eftersom prästerna i Skåne hade utbildats i Köpenhamn togs initiativ till etablering av ett svenskt universitet i Lund (1668). Friheten att följa den gamla danska ordningen förlorade i betydelse på 1680-talet då uniformitet skulle gälla över hela riket.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Kjällerström, "Historik" i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m.m. : betänkande avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955), 20.

¹⁹⁰ Om 1608 års Appendix, se fotnot 171.

¹⁹¹ Kjällerström, "Historik" i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m.m. : betänkande avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955), 20-21.

¹⁹² Om stiftsstadgar, se ovan 2.3.2.

¹⁹³ Kjällerström, "Historik" i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m.m. : betänkande avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955), 21.

¹⁹⁴ Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid* (Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002), 127-128 samt NE, "Malmö recess".

2.3.5 Prästerskapets juridiska skolning vid Uppsala universitet upphör

Dock ägnade sig prästerskapet inte i samma utsträckning som tidigare åt högre studier i juridik, så som varit fallet då kyrkan var en del av den katolska ordningen. Både teologistudenter och utbildade präster fick då ta del av grundläggande utbildning i kanonisk rätt¹⁹⁵ och romersk rätt¹⁹⁶ vid universitetet i Uppsala (grundat 1477), och det avlades flera juridiska avhandlingar.¹⁹⁷ Enligt Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki visar de knapphändiga källor som står till buds att juridikundervisningen i Uppsala hade upphört i början av 1500-talet. För att säkerställa utbildning av präster i enlighet med den lutherska bekännelsen och som ett resultat av kyrkomötet i Uppsala 1593 återöppnades Uppsala universitet strax därefter. Juridikutbildningen var emellertid på plats först kring år 1620, dock att det inte finns några kända uppgifter om att svenska präster vid något tillfälle efter reformationen skulle ha avlagt juristexamen.¹⁹⁸

2.3.6 Interna kontroverser – relationen kyrka och stat, ortodoxi och synkretism

I bakgrundsbeskrivningen bör också nämnas de interna kontroverser inom prästerskapet som förekom i mitten av seklet. Meningsskiljaktigheterna, som i hög grad rörde relationen mellan kyrka och stat, stod i huvudsak mellan två falanger. Den ena av dem utgjordes av ortodoxins företrädare – så som biskopen i Linköping, Samuel Enander (1607-1670) samt Olaus Laurelius, biskop i Västerås – vilka drev linjen om kyrkans självständighet. Den andra falangen betonade statligt ansvar och beskydd av kyrkans verksamhet – och stod därför också i visst avseende närmare kungamakten – representerades av Johannes Terserus (1605-1678) biskop i Åbo, samt dåvarande biskopen i Strängnäs, Johannes Matthiæ (1593-1670). Terserus och Matthiæ var dessutom influerade av synkretistiska idéer om en samlad kristen enhet (unionism) vilket de båda kritiserades starkt för.¹⁹⁹ I slutet av år 1662 hade Terserus på eget bevåg – utan att genomgå censur²⁰⁰ – publicerat kommentarer över katekesen vilka av en tillsatt kommission bedömdes innehålla synkretism. Året därpå tvingades Terserus ta avsked

¹⁹⁵ Kanonisk rätt och lag: kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.1.6, 2.1.9); kap 4 (4.4.1).

¹⁹⁶ Med romersk rätt avses rättsordningen i det antika Rom vilken kom att utvecklas till ett av den västerländska civilisationens främsta rättssystem. *NE*, ”romersk rätt”.

¹⁹⁷ Vid Uppsala universitet hade från starten 1437 fram till reformationen hundra år senare, inom prästerskapet, examinerats minst fjorton juris doktorer i kanonisk rätt, tre juris doktorer i både kanonisk och romersk rätt samt tre licentiater i kanonisk rätt, utöver de präster som erlagt grundläggande juridisk examen. Korpiola och Pihlajamäki, 62.

¹⁹⁸ Korpiola och Pihlajamäki, 62-63.

¹⁹⁹ Montgomery, 131.

²⁰⁰ Om censur, se nedan 2.3.7.

från biskopsämbetet i Åbo.²⁰¹ Med religionsplakatet (1663) uppmanades lärostandet – vilket jag uppfattar syfta på prästerna i sin undervisande roll i ”kyrkoståndet”²⁰² – att i tolkningen av den Heliga Skrift följa Konkordiebokens samtliga bekännelseskrifter. Terserus skulle åter tas till nåder och erbjudas biskopsstolen i Linköping.²⁰³ Senare i kronologin återkommer Matthiæ och framför allt Laurelius angående diskussionerna om ny kyrkoordning.²⁰⁴

2.3.7 Censur – kontrollerad utgivning av trycksaker

I den interna hanteringen för upprättade av egna förslag till ny kyrkoordning var prästerna hänvisade till handskrivna dokument, det vill säga original med ett fåtal avskrifter. Avsaknad av tryckta förslagstexter att låta cirkulera i stiftens försvårade ofta processen. Orsaken var det system med censur och kungligt monopol på produktion av trycksaker²⁰⁵ som pågått allt sedan de första boktryckerierna hade etablerats i Sverige. Religion, politik och sedlighet utgjorde tre särskilt känsliga områden för censur, eftersom skriftproduktionen skulle stå i statens och den lutherska reformationens tjänst. Censur rådde även vid universiteten. För att undgå censuren förekom att böcker trycktes utomlands.²⁰⁶ Ett kyrkoordningsförslag antas dock vara fullständigt omöjligt att få upptryckt utan kungligt godkännande.

2.3.8 Envælde och ständerförklaring, 1680

Två år före prästeståndets framläggande av förslag till ny kyrkoordning 1682 hade Karl XI med stöd av ofrälse och lägre ämbetsmannadel genomdrivit en ständerförklaring²⁰⁷ (1680) vilken brutit rådets makt och gjort kungen enväldig. Ständerförklaringen ledde vidare till riksdagsbeslut om förmyndarräfst och reduktion av adelns gods.²⁰⁸ När prästerskapets KOF presenterades för riksdagsstånden år 1682 var det således i en politisk situation med stärkt kungamakt vilket därför också kan tas i beaktande då det på förhand är känt att det inte var KOF 1682 utan 1686 års kyrkolag – som utarbetats av Kungl. Maj:t och utsedda medarbetare samt med kyrkliga företrädare delaktiga i granskningen – som skulle bli stadfäst.²⁰⁹

²⁰¹ Herman Levin, *Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686-1782. Bidrag till den svenska religionslagstiftningens historia* (Stockholm: 1896), 5.

²⁰² Om kyrkoståndet enligt hustavlan, se fotnot 168.

²⁰³ *Biografiskt lexikon för Finland*, <https://www.blf.fi/artikel.php?id=453> (2022-01-06).

²⁰⁴ Om Matthiæ (kyrkolagskommittén 1650), se 3.4.1. Om Laurelius (förslag till ny KO), se 3.4 och 3.5.1.

²⁰⁵ Jämför händelsen med biskop Terserus år 1662, se ovan 2.3.6.

²⁰⁶ Centraliseringen av censuren genomfördes i flera steg. År 1686 inrättades vid kanslikollegiet en tjänst som *censor librorum*. Censursystemet pågick därefter ytterligare fram till och med riksdagens antagande av tryckfrihetsförordningen 1766. Carl Gustaf Spangenberg, ”Censur och liknande ingrepp mot tryckta skrifter” (2016). *Litteraturbanken*, <https://red.litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/Censur.html>.

²⁰⁷ Ständerförklaring: en av ständerna offentligt utfärdad förklaring. SAOB, ”STÅND”, ”-FÖRKLARING”.

²⁰⁸ SBL, ”Karl XI Kung” (Alf Åberg).

²⁰⁹ Se nedan 3.7.

3. PRÄSTERNAS UTTALANDEN OCH AGRUMENTION

Mot bakgrund av vad som i det förra kapitlet framkommer i tidigare forskning om den kyrkohistoriska bakgrunden till offentlig bot samt till hur 1600-talets prästerskap uppfattar och förhåller sig till kyrkotukt utifrån en tvåregementslära behandlas nu de tre återstående arbetsfrågorna: 2) Hur argumenterar prästerskapet om kyrkotukt och kyrkoaga med stöd i en samtida förståelse av världsligt och andligt regemente så som det kan utläsas i källor från tidigt 1600-tal fram till KOF 1682? 3) Hur bemöts prästeståndets kyrkoordningsförslag KOF 1682 i den del som rör den yttre kyrkotukten samt utdömande av fysisk aga? 4) Hur förändras kyrkans jurisdiktion över kyrkotukten och kyrkoagan till följd av 1686 års kyrkolag?

3.1 Kravställande vid kröningsriksdagarna 1607 och 1617

De tidigaste uttalanden från prästerna som jag här refererar till är daterade år 1607 och 1617. Båda årtal avser kröningsriksdagar då prästeståndet lade fram sina krav och önskemål inför Kungl. Maj:t angående privilegier och lagstiftning på det kyrkliga området.

3.1.1 Överhetens bistånd – ”hårdnackade och obotfärdiga syndare”

Som inledning till redogörelsen över 1600-talets debatt om kyrkotukt och därmed kyrkotuktens samband med tvåregementslära refererar jag därför till vad Sven Kjällerström skriver rörande prästernas framställan till Karl IX vid kröningsriksdagen i Uppsala år 1607. Framställan innehöll krav om utfärdande av privilegier med utgångspunkt från vad som ansågs vara uppgjorda överenskommelser vid Uppsala möte (1593). Bland annat efterfrågades en föreskrift om att klagomål mot biskopar och präster skulle underställas ett *consistorium ecclesiastico*, det vill säga en alltigenom kyrklig styrelse. Därtill framfördes krav på kyrkotuktens område då prästerna begärde överhetens bistånd att: ”...ther the hafua till att handla medh hårdnaackade och obootferdighe syndare, efter thet att icke allenast prädikoämbetet utan och öfwerheetennes kaal går ther wppå, att sådana syndare må komma till bättringh och rättelse.”²¹⁰ Prästerskapet efterlyste således en ordning som innebar att i de fall det rörde sig om vad som uppgavs vara hårdnackade och obotfärdiga syndare skulle detta inte endast vara prästämbetets utan också (den världsliga) överhetens ansvar att gripa in.²¹¹

²¹⁰ Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 61-62.

²¹¹ Prästerskapets begäran gav inget resultat. Karl IX hade själv initierat förslag till utarbetande av prästernas privilegier samt skulle året därpå (1609) presentera ett eget förslag till ny kyrkobalk. Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 70. Om Karl IXs försök att införa ny kyrkobalk, se även ovan 2.3.1.

3.1.2 Ny framställan om den världsliga maktens behjälplighet i kyrkotukten

Sven Kjöllnerström anser, att i och med Karl IXs död i oktober 1611 kom det kyrkliga läget i landet att förändras väsentligt. Sonen och tronarvingen, Gustav II Adolf (1594-1692), utlovade i sin kungaförsäkran 1611 att hålla rikets ständer vid deras kristliga religion, med grund i den Heliga Skrift samt författad i Augsburgska bekännelsens artiklar från 1530.²¹² Prästerskapet å sin sida hade vid tiden för kröningsriksdagen 1617 utarbetat ett eget förslag till privilegier, i 31 punkter. För kyrkotuktens upprätthållande uttalades återigen en begäran om att konungen skulle stadfästa ett *consistoria ecclesiastica* samt att i enlighet med Örebromandatet av 1586²¹³ ålägga den världsliga makten i landet att bistå kyrkan i kyrkotukten; att "...gubernatores och ståthållare i landzänderna" skulle vara prästerna behjälpliga med hårdnackade och obotfärdiga syndare.²¹⁴

3.2 Prästeståndets kyrkoordningsförslag, KOF 1619

År 1619 gjordes nya försök i privilegiefrågan, och inte endast från biskoparnas sida då även präster i lägre ställning medverkade i uppvakningen hos Kungl. Maj:t. Ärkebiskop Petrus Kenicius (1555-1636) var själv engagerad och vände sig per brev den 6 juni 1619 till rikskansler Axel Oxenstierna (1583-1654) angående en grupp prästers förestående besök.²¹⁵

3.2.1 Consistorium ecclesiasticis – kyrkotuktens auktoritet

Dessutom, vid ett utskottsmöte i Stockholm, troligen på hösten 1619, överlämnades begäran till Kungl. Maj:t om att prästerskapets reviderade kyrkoordningsförslag – som blivit uppläst inom prästeståndet vid kröningsriksdagen två år tidigare – skulle tryckas samt ges ut i kungens eget namn, i enlighet med rådande ordning för de evangeliska församlingarna utomlands. På så sätt skulle kyrkoordningen ges en för kyrkotukten nödvändig auktoritet och myndighet. Och det uttalades att: "...effter hon in consistorijs ecclesiasticis nödtörfveligen behöffwes vthi många saker och serdeles till att vppehålla tuckt och disciplin i församblingarna".²¹⁶ Därtill begärde prästerskapet att kyrkobalken skulle ses över och förbättras med åberopande av att detta var vad Karl IX tidigare hade krävt.²¹⁷ Kyrkodisciplin

²¹² Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 71-72 och 74.

²¹³ Med "Örebromandatet" förstås Kjöllnerström syfta på "Örebro stadga" som en del av resultatet från förhandlingarna (i Örebro 1586) mellan prästerskapet och hertig Karl, sedermera Karl IX, angående mandat i utövande av kyrkotukten. Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 42.

²¹⁴ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 76.

²¹⁵ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 77.

²¹⁶ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 77.

²¹⁷ Angående tidigare krav från Karl IX antas detta avse hans försök till genomdrivande av kyrkobalk, men som inte vann gillande. Se även ovan 2.3.1.

och aga påtalades som en av flera kyrkliga kompetenser vilka reglerades i kyrkobalken och ”...som hörer till at christeligen oppehålla ministerij embete, kyrkior, scholar och hospitaler samt all tillbörligh kyrkiodisciplin aga.”²¹⁸

3.2.2 Den christelige läran, andligt och världsligt – predikoämbetets värdighet

Genomgången av prästerskapets KOF 1619²¹⁹ visar att dispositionen och den redaktionella utformningen inte påminner om lagtext. Det saknas paragraftecken, och kapitlena består av förhållandevis långa texter med ett inledande avsnitt och därpå följande avsnitt som inleds med ”Först”, ”Till thett andra”, ”Till thett Tridie” etc. Vidare saknas kapitel med förslag till särskilda föreskrifter om den världsliga maktens mandat i kyrkofrågor, så som skulle bli infört i KOF 1682.²²⁰ Sven Kjöllnerström menar att KOF 1619 blev utarbetat helt i överensstämmelse med Laurentius Petris´ kyrkoordning (KO 1571) samt Uppsala mötes principer (1593) och att det därför inte var fråga om revision utan komplettering. Nyheten bestod i ett första inledande kapitel ”Om den christelige läran...”.²²¹ När jag nu jämför KOF 1619 med KO 1571 gör jag den bedömningen att även det andra kapitlet, ”Om predikoembetzens werdigheet och nytto, samt predicanernes troheet vthi theres kall och embete”, rör sig om en komplettering.

Det första citatet jag här återger är hämtat från CAP I ”Om then christelige läran...” med uttalanden om att både andligt och världsligt kall samt ämbete är befallda att följa Augsburgska bekännelsen, Schmalkaldiska artiklarna och Konkordieboken:²²²

Till thett Siunde... Sammaledes och wedersaka wij alla Sechter och wilfarande Läro, som i then Augsburgiske Bekenelse, Articulis Smalcaldicis och libro Concordiæ äre fördömde . och förkastadhe: Såsom och alfwarlighen biuda och befala, att ingen må warda brukadt eller wedertaghen vthi någodt kall eller embete, andelighitt eller werldzligitt...²²³

I det nästföljande CAP II ”Om predikoembetzens werdigheet...” ges förklaringar om predikoämbetets beskaffenhet och nödvändighet:

Till thet första... så är lijkwäl predikoembetet besynnerlighen i wyrdningh hållandes och högelighen aff nödenne. Ty thett är thett endeste salighetz medell, genom hwilket Gudh kallar, vplyser, helgher och refterdigh gör sin Christelighe Församblingh här i werldenne...²²⁴

²¹⁸ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 75-76.

²¹⁹ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*.

²²⁰ Se nedan 3.5.3.

²²¹ Den fullständiga rubriken till CAP I i KOF 1619 är: ”Om then Christelige Läran, som öffwer thetta loffliga Konunga Rijke Swerighe, vthi alla Kyrkior och Scholor, oppenbarlighen och hemligen, nu och altijdh, skal predikadt, lärdt och förkunnadt warda”. *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 356.

KO 1571: kap 1 (1.1, 1,7); kap 2 (2.1.9, 2.1.10, 2.2.1, 2.3); kap 3 (3.3.1, 3.4.1); kap 4 (4.1.1, 4.1.3, 4.2.2).

²²² Om Augsburgska bekännelsen och Schmalkaldiska artiklarna, se ovan 2.2.2. Konkordieboken i sin helhet erkändes av Kungl. Maj:t först i och med 1686 års kyrkolag. <https://fho.sls.fi/uppslagsord/6817/konkordieboken/>

²²³ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 361.

²²⁴ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 362.

I detta inledande stycke i CAP II förekommer hänvisningar till 2 Korintierbrevet,²²⁵ Romarbrevet och 1 Thessalonikerbrevet. Från Gamla testamentet hänvisas till Malaki 2 och Psaltaren 24 samt 2 Paral. 15.²²⁶ I samma kapitel, i det påföljande stycket, ges en förklaring om läroståndet.²²⁷

Till thett andra. Kräffwer Gudh aff läroståndet en besynnerligh troheet, såsom Paulus säger 1 Cor. 4. Ther skal man hålla oss före, att wij äre Christi tienare och skaffare till Gudz hemligheet...²²⁸

3.2.3 Predikoämbetet och jurisdiktionen – prästens lydnad inför överheten

Genomgången av KOF 1619 visar att det inledande avsnittet i CAP XVII ”Om Prester och Predicoembetet” innehåller enstaka uttalanden om prästerskapets syn på det kyrkliga, andliga regementet:

Ty förwisso är itt saligt Kyrko regemente icke någor menniskiors werk, wijsheet eller macht, vthan thett är Gudz och wårs Herres Jesu Christi werk, såsom han sielff sägher: Migh föruthan, kunnen I inthet. Derföre är thet och wäl av nödenne, at så göra som Christus rådher...²²⁹

I det inledande avsnittet görs vidare ett uttalande som vidrör prästernas jurisdiktion:

... Ty thet kan ingen medh rättö vndfalla, att whal, ransakan, förhöör, Bönen etc. iu wissierligha är Gudz Ordningh. Och thet tröstelighit, att man weet huruledhes, att wår Herre Jesus Christus will hålla Prediko Embethet widh macht, och så genom thenna kallelsen...²³⁰

I ett senare avsnitt om prästers ordination – ”Itt sett at ordinera prester” – ges ordningen för en formalia med frågor och svar, varav den femte och sista frågan till den blivande prästen avser relationen till överheten:

”Wilien I [Wil tu] och altijdh sökia almenneligh landzfrid, och förskaffa lydno och hörsamheet emot ordentligh Öfwerheet, så mykit edher [tigh] ståår til görendes?²³¹

Den tilltalade förväntades svara Ja, och frågan förstås anspela på en vedertagen uppfattning att prästerna omfattades av världslig lag.

²²⁵ Hänvisning till 2 Kor återkommer i KOF 1682, se nedan 3.5.2 med fotnot 292.

²²⁶ ”Paral” är en förkortning av *Paralipomenon*, vilket är namnet på de två Krönikeböckerna i den latinska bibelöversättningen Vulgata, övertaget från den grekiska bibelöversättningen i Septuaginta. *Catholic Culture, Catholic Dictionary*, <https://www.catholicculture.org/culture/library/dictionary/index.cfm?id=35396> (2021-12-30). Se även fotnot 314.

2 Paral. 15 utläses som 2 Krön 15 i vilken det sägs: 3) Under lång tid var Israel utan den sanne Guden, utan präster som undervisade och utan lagen. *Bibel 2000*. Se även nedan 3.5.4.

²²⁷ Om läroståndet, se ovan fotnot 168.

²²⁸ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 363.

²²⁹ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 503.

Citatet om att ”Herres Jesu Christi werk, såsom han sielff sägher: Migh förutan, kunnen I inthet” antas syfta på Joh 15: 5) Jag är vinstocken, ni är grenarna. Om någon är kvar i mig och jag i honom bär han rik frukt: utan mig kan ni ingenting göra. *Bibel 2000*.

²³⁰ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 504.

²³¹ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 512.

3.2.4 Kyrkodisciplin för stabilitet i det världsliga regementet

Förslag till föreskrifter i KOF 1619 som angår kyrkotukt återfinns i CAP VIII ”Om syndaboot, skrifftermål, Afflösning och Kyrkio Disciplin”. Kapitlets avsnitt om de *uppenbara skrifftermålen*²³² inleds med följande mening:

Thett är af dagligh förfarenheet kunnogt, at intet werdzlighit Regemente, Hwshåld eller Scholer kunna förkofres, tilwexa, bliffua långwarighe och ståndachtighe, och alt skickeligha ther tilgåå, ther icke tilbörlich agha, tuckt och disciplin emot them motwilligom och ohörsammom, wid macht hållas.²³³

Kyrkodisciplinens aga och tukt beskrivs med andra ord som en förutsättning för det världsliga regementets utveckling och stabilitet, och så även inom hushållen och i skolor.

3.2.5 Uppenbara laster och uppenbar skrift

I CAP VIII ges även en beskrivning av de laster som enligt *sedvänjan* ansågs ha lagts under *uppenbar skrift*:²³⁴

Till thet andra. The laster som effter långh sedwenio pläga komma vnder vppenbara skrift äre thessa: Afgudekyrkare, Gudz namps försmädare, Spåmän, Trulkarlar, Swartkonstighe, löfiare och signare, Och de som them sökia, menedhere och eedebuker som fåfängeligha swäria om Gudhz dödh och pino, hans fem vunden och helighe Sacrament, Gudz ordz, the högwerdighe Sacramentens och predikoembetzens Skändare och försmädare, Ohörsamme och oproriske emott Öffwerheten, så frampt the warda skonade till liffuet, Hårdnackade och olydighe emot sina föräldrar, Mandråpare, och the som några åhr dragha wredhe och fiendeskap emot sin nästa, Horkarlar och bolare, Frendspild, Tidelagh medh fää, Tiuffwer och Röffuare, så frampt them warder lifuet benådt, Orätferdighe, Lögnare, ärhreskändare. Item the som vthan orsak förlöpa sitt echtenskap, them Paulus sägher haufa försakat tronna, och wara argare än en hedningh. Och efter thenna synden, nemligh förlöpa sin echta maka, nu alt för mykit tagher öffuerhandena, effter som predikoembetet ther öfuer klaghar, Befale wij wåre befallningzmän, at the ther medh hafua nogha inseende vthi alla landzändar, och låta them bekomma tilbörlicht straff...²³⁵

Det görs i marginalen, intill till förklaringen om uppenbara laster och sedvänjan, en hänvisning till 1 Timotheusbrevet kapitel 5.²³⁶ Vidare sägs att:

...Doch Hårdnackade som hafua bedrifuit the laster som nu är i bruk, tagha schrift före och af motwillighett förachta Kyrkioplicht, schole wåre befallningzmän sålunda straffa...²³⁷

Det förutsattes således att den världsliga maktens företrädare hade i uppgift att gripa in och straffa dem som ägnat sig åt uppenbara laster och som inte frivilligt genomgått kyrkoplikt.

²³² Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.5, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

²³³ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 423.

²³⁴ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.5.2, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

²³⁵ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 428-429.

²³⁶ Hänvisningen kan ansela på vad som sägs i 1 Tim 5: 8) Men om någon inte sörjer för sina anhöriga, i synnerhet den egna familjen, har han förnekat tron och är sämre än en som aldrig har trott. *Bibel 2000*.

²³⁷ *Kyrko-ordningar [Afd.] 1*, 429.

3.3 Bemötande av förslag om Consistorium generale, 1623 och 1624

Den andra perioden som här beskrivs rör en aktiv debatt under 1620-talet angående kyrkans styrelseskick. För, när prästerskapet hade tagit del av Gustav II Adolfs förslag (1617) till överstyrelse för kyrkans verksamhet var det ett Consistorium generale²³⁸ med både kyrklig och världslig representation som presenterades och inte ett Consistorium ecclesiastico med endast kyrkans egna företrädare. Det kungliga förslaget i sin helhet innehöll ett nära trettiotal punkter, tänkta att reglera ansvarsområden som kyrkan och prästerna hade att sköta under konsistoriets ledning och inspektion, såsom uppgiften att tillse disciplin bland allmogen i ett land med utvidgade gränser. Det påtalades att all disciplin i Estland till följd av krigen blivit kullslagen varför consistoriet med flit måste ta sig an saken att Guds ord samt de heliga av Christi instiftade sakramenten blev rätt utförda.²³⁹ I förslagets avsnitt XIV anfördes att alla ärenden som ”... wädias ifrån dhe andre Dom Capitlen, skole här i dette generali Consistorio cognosceres och slijtes”.²⁴⁰

3.3.1 Kritik mot avsikten att frånta domkapitlen jurisdiktion att rannsaka

Det tidigaste betänkandet över förslaget om Consistorium generale som återfinns i källmaterialet jag använt mig av har ärkebiskop Petrus Kenicius tillsammans med biskoparna i Strängnäs, Västerås, Skara och Linköping som upphovspersoner. Betänkandet blev undertecknat i Strängnäs den 14 november 1623. Den del av förslaget som avsåg fråntagande av domkapitlens jurisdiktion att upprätthålla tukt och disciplin (förhör, rannsakande och dömmande), kommenterade biskoparna i sitt betänkande med att:

Men såsom Gud sielf uti sitt heliga ord för wichtige orsaker skull hafwer åtskilt Kyrckioregementet ifrån werldslige, och wil icke at de skola mængas tillsamman. Så hafwa och Gudfruchtige och Potentater brukat andelige perssoner at uträtta de saker, som höra till Herrans embete, och åter uti de ärender, som angå det werldzliga regementet.²⁴¹

Det argumenterades därmed för domkapitlens fortsatta jurisdiktion att hantera tukt och kyrkodisciplin även i ärenden som hörde hemma i det världsliga regementet, vilket dessutom ansågs – enligt Guds ord och vilja – förhindra att de två regementena blandades samman. Biskoparnas argumentation utgick från den ordning som sades ha varit gällande sedan hundra år tillbaka – vilket antas syfta på reformationen, i och med Gustav Vasas maktövertagande –

²³⁸ Förslaget förstås vara förklarad i ett dokument med rubriken ”Handlingar rörande inrättandet af ett Consistorium Ecclesiasticum Generale”, bilagt till Riksdags- och Chrönings-Acta 1617. Manuscript. Fol. 260. *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia H. 1, utgivna af Pehr Erik Thyselius* (1839). Förkortat: *Thyselius Handlingar 1*, 59-72.

²³⁹ *Thyselius, Handlingar 1*, 63-64.

²⁴⁰ *Thyselius, Handlingar 1*, 65.

²⁴¹ *Thyselius, Handlingar 1*, 73.

och det påstods att Kungl. Majt:s förslag om Consistorium generale med blandad representation gick emot 1571 års KO:²⁴²

... Och på detta nu äre Consistoria ecclesiastica håldne uti vårt fädernesland nu wid pass hundrade åhr, under Eders Konl. Maj:ttts förfäder salige hoos Gud. Men hwar desse ärender warda politiske män öfwerantwardade²⁴³ at ransakas och dömas, är det platt emot vår Kyrckio ordning som sig i detta fallet på Gudz ord och Gudz församlingz sedwanlige bruk grundar och refererar... at wij icke giärna see, at Eders Kongl. Majjt:tt dijt under tiden förordnar sine högbetrodde män, som förfara hwad brister och feel uti församlingarnas saker kunna wara på färde...²⁴⁴

3.3.2 Världslig dom och Guds församling, var för sig

Det skulle visa sig komma fler betänkanen angående förslaget om Consistorium generale. I en omfattande och utförlig skrivelse, som ett utkast, troligtvis författad av biskopen i Västerås, Johannes Rudbeckius,²⁴⁵ framfördes invändningar mot att det i den föreslagna instruktionen för inrättande av ett Consistorium generale inte gjorts tillräcklig åtskillnad mellan ”Consistoria och ”Synodi”.²⁴⁶ Exempelvis påstods att om det nu vore så att Christus, Guds son, hade velat eller ansett det vara gott att en och samma person kunde förestå båda ämbeten, så hade han väl kunnat låta apostlarna stanna vid sina tidigare sysslor och ändå ta dem i kyrkotjänst. Men, de hade kallats till att vara apostlar varpå ”övergåfwo the sin Bååt och Näät”. För, det ”rimade sig icke tillijka” att vara både tullnär och apostel.²⁴⁷

Detta betänkande, daterat 20 mars 1624, finns således bevarat som källa men lades sannolikt aldrig fram vid det kungliga kansliet då innehållet bedömdes som alltför skarpt formulerat.²⁴⁸ Istället var det ett kortare och mindre konfrontatoriskt textdokument, daterat två dagar senare, den 22 mars, som blev prästeståndets officiella inlaga och som även det innehöll argument mot ett blandat Consistorium generale. I anslutning till kritiken mot sammanblandning förespråkades alternativet med Consistorium Ecclesiasticum:

Sedhan moste man här granneligen tillsee, att samme Consistorium således bliffuer hollit och bestält, att dhet icke allenast må heeta, Uthan i sanning bliffua och wara ett Consistorium Ecclesiasticum, så att werldzligh dom, och Kyrkio eller Gudz Församblingz dom bliffuer hwar för sigh och icke så förblendes, att dhet ena gör dhet andre Något hinder. Som och Gudh Sielff haffuer thet åtskildt igenom Mosen, dher han uthwalde dhe siuttijo äldste af alle Israels slächter till alle werldzlige domar och saker, effter thet Råd som Mosi bleff giffuit ...²⁴⁹

²⁴² Det styrelsesklick som prästerna förespråkade i ett tänkt *Consistoria ecclesiastica* förstås som den ordning vilken hade varit gällande sedan Västerås recess 1527, således utan världslig representation.

²⁴³ ”Öfwerantwardade” läses här i betydelsen ”anförtrodda”. SAOB, ”Armada” (sjökrigsmakt).

²⁴⁴ *Thyselius, Handlingar 1*, 74-75.

²⁴⁵ Om Johannes Rudbeckius, se även ovan 2.3.2.

²⁴⁶ *Thyselius, Handlingar 1*, 96-97

²⁴⁷ *Thyselius Handlingar 1*, 101.

²⁴⁸ Carl Fredrik Bergstedt, ”Bidrag till Svenska Kyrkoförfattningens Historia under sjuttonde seklet” (1850), i *Frey [Elektronisk resurs] : tidskrift för vetenskap och konst* (Uppsala: 1841-1850), 276.

²⁴⁹ *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia H. 2*. Red. /utgivare: Erik Thyselius. (Örebro: 1841). Förkortat: *Thyselius, Handlingar 2*, 201-202.

Några stycken längre ned i betänkandet noteras Luc 2 i marginalen intill påpekandet om att ”Herre Christus sielff” yttrat att ”Werldzlige Konungar regera”, liksom att ”mitt Rijke är icke af dhenne werldenne”.²⁵⁰

3.3.3 Världsliga regementets beskydd – läroämbetet som Gud befallt att regera

Ytterligare ett par stycken längre ned i betänkandet över Consistorium generale (1624) nämns det världsliga regementets roll – utöver att sköta sina egna uppgifter – som *beskyddare*:

...Hwarföre och Öffverheltz Personer aldramäst dher till förplichtade äre, hwilke Gudh med Mycket macht och myndighet haffuer begåffuat, att dhe icke allenest dhet werdzlige Regementet förestå skola, utan och fordra och främia, så och beskydda, hjelpa och förswara Gudz Församling, såsom warder kallat Nutritius Ecclesiæ. Esa 49. 23....²⁵¹

Prästerna berörde även kyrkotukten som en av flera uppgifter inom sitt regemente, så som Gud betrott, och ovan citat fortsätter direkt med följande ordalydelse:

...Doch går här icke besynnerligen frågan uppå, uthan mehra whem thet är, dhen Gud i sitt ord hafwer betrodtt högste domen uthi alle dhe saker som Gudz ordz rätta förstånd, Ceremonier och stadgar, och dhe stycker som höra till Christen Troo och Religion, ens Menniskios samweet, bätring, umwendelse och Christeliga Leffwerne, Christeligh tucht och discipolin, öffuer åhörare och Lärare, Ordzens rätta Predikning, Sacramentzens rätta brwk, LäroEmbetet; korteligen, hwem Gudh haffuer befatat födha och regera sin Församling.²⁵²

Det gjordes dessutom hänvisningar till Lev. 10 (3 Mosebok)²⁵³ och Josaphatz Historia²⁵⁴ om att prästerna var befallna att med sina medbröder rannsaka och döma ”Twert emot Fursten i Juda”.²⁵⁵ Trots ett i övrigt nedtonat tilltal, jämfört med det i Rudbeckius’ tidigare utkast, nämndes nu även Deut. 17 (5 Mosebok) vilket kan antas syfta på de varnande orden i 17:12²⁵⁶

Om Consistorium Eccleastico (consistorium ecclesiastico), se även ovan 3.1.1.

²⁵⁰ *Thyselius, Handlingar 2*, 102. Om Luc 2 avser Luk 2 kan hänvisningen ”världsliga konungar” möjligen syfta på vers 1) Vid den tiden utfärdade kejsar Augustus en förordning om att hela världen skulle skattskivas. *Bibel 2000*. Den andra satsen om ”mitt rike...” återfinns i Joh 18: 36) Jesus svarade: ”Mitt rike hör inte till denna världen. Om mitt rike hörde till denna världen hade mina följeslagare kämpat för att jag inte skulle bli utlämnad åt judarna. Men nu är mitt rike av annat slag.” Jesu ord i 18:36 kommer sig av vad Pilatus yttrat i den föregående versen: 35) Pilatus sade: ”Jag är väl ingen jude. Dina landsmän och översteprästerna har överlämnat dig åt mig. Vad har du gjort?”. *Bibel 2000*.

²⁵¹ *Thyselius, Handlingar 2*, 203.

²⁵² *Thyselius, Handlingar 2*, 203-204.

²⁵³ I samband med hänvisningen till Lev. 10 nämns ”Aron och hans Söner och Presterne” vilket här förstås syfta på 3 Mos 10: 8) Herren talade till Aron: 9) Vin och starka drycker får du och dina söner inte dricka när ni skall gå in i uppenbarelsetältet, ty då dör ni. Detta skall vara en oföränderlig stadga genom alla släktled, 10) för att ni skall kunna skilja mellan heligt och icke heligt, rent och orent, 11) och undervisa israeliterna om alla de lagar som Herren har givit dem genom Mose. *Bibel 2000*.

²⁵⁴ Josaphatz Historia, eller ”Josafats historia”, kan möjligen vara en anspelning på 2 Krön 19: 5) Han insatte domare i landet, i var och en av befästningsstäderna i Juda, 6) och han sade till dem: ”Ge akt på vad ni gör, ty det är inte på människors vägnar ni dömer utan på Herrens, och han är med er när ni dömer...”. *Bibel 2000*. Om hänvisningar till Josafats historia i KOF 1682, se nedan 3.5.3 med fotnot 310.

²⁵⁵ *Thyselius, Handlingar 2*, 204.

²⁵⁶ 5 Mos 17: 12) Men om någon är så förmäten att han handlar utan att lyssna till prästen som står i tjänst hos Herren, din Gud, eller till domaren, så skall den mannen dö. Du skall utrota det onda ur Israel. *Bibel 2000*. Jämför med hänvisning i KOF 1682, nedan 3.5.3.

riktade till överheten (högsta domstolen) i Jerusalem angående skyldigheten att lyssna till prästerna.²⁵⁷ Och det hänvisades till att det i Malachiam 2 uttryckligen sägs:

Prästers Läppar skole bewara Lärona, och Lagen skall man fråga af hans Mun...²⁵⁸

Vidare uttalades – avseende kyrkotukten, som jag förstår det – den åsikten att beslut som fattats vid tidigare koncilier, synoder och prästmöten var att anse som *befallningar*; att prästerna skulle ta sig an oreda i församlingarna, allt efter sakens belägenhet och omfattning.²⁵⁹

3.4 Laurelius respektive Emporagrius kyrkoordningsförslag

Den initiala fasen i processen som skulle resultera i prästerskapets KOF 1682 kan härledas till den kyrkolagskommitté som år 1650 tillsattes under ledning av rikskansler Axel Oxenstierna och med drottning Kristinas förordnande.²⁶⁰ Underlag utarbetades både av biskop Olaus Laurelius och biskop Johan Matthiæ. Inom prästerskapet rådde emellertid meningskiljaktigheter i flera teologiska och kyrkopolitiska frågor varför inte arbetet redan vid en här tidpunkten ledde vidare till gemensamt förslag.²⁶¹

3.4.1 1650 års kyrkolagskommitté – parallella KOF, 1659

Kristina abdikerade 1654 och en ny kyrkoordningskommission utsågs 1655, den här gången på uppdrag av efterträdaren Karl X Gustav (1622-1660).²⁶² Inte heller nu fullbordades något gemensamt förslag till ny kyrkoordning, eller kyrkolag, från prästernas sida. Emellertid tillkom i anslutning till 1655 års kyrkoordningskommitté två parallella utkast till reviderad KO. Det ena var sammanställt av hovpredikanten och pastor primarius Erik Emporagrius (1606-1674) vilken också varit utsedd till kyrkokommitténs sekreterare. Det andra hade författats av biskop Olaus Laurelius som redan i 1650 års kyrkolagskommitté arbetat på förslagstexter. Relationen mellan de två – Emporagrius och Laurelius – beskrivs av Sven

²⁵⁷ Även i det kommande KOF 1682 återopades Deut. 17:12 (5 Mos 17:12). Se nedan 3.5.3.

²⁵⁸ *Thyselius, Handlingar 2*, 204.

Noteringen om Malachiam 2 förstås vara den passage som återfinns i Mal 2: 7) Prästens läppar förvaltar kunskapen, från hans mun hämtar man vägledning, ty han är Herren Sebaots sändebud. *Bibel 2000*.

²⁵⁹ *Thyselius, Handlingar 2*, 205.

Kjällerström skriver att ”striden om konsistorum generale” slutade med en tillfällig kompromiss (år 1625) genom att konungen, Gustav II Adolf, i en instruktion till ett tänkt *senatus ecclesiastics* uteslutit biskopar och lekmän men väl överlät åt detta senat att svara för religionens omvårdnad, ”cura och spection”. Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 115-116 (med hänvisning till Thyselius, *Handlingar I* s. 109).

²⁶⁰ Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 154.

²⁶¹ Redan efter ungefär tre veckors arbete, den 7 juli 1650, skildes ledamöterna åt och inga fler sammanträden skulle äga rum. Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 166.

²⁶² Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 226.

Kjöllerström som en ”dragkamp”. Emporagrius, med stöd av bland annat blivande ärkebiskopen, Lars Stigzelius (1598-1676), var av samma åsikt som den Johan Matthiæ hade företrätt i den föregående kommittén, nämligen att i revisionen dela upp innehållet ”enligt principen interna och externa angelägenheter”.²⁶³ Laurelius däremot vidhöll att strukturen sådan den var i KO 1571 skulle behållas.²⁶⁴ Emporagrius och Laurelius översände till Kungl. Maj:t var för sig sina förslag år 1659. Strax efter, i februari 1660, avled Karl X Gustav och processen med ny kyrkoordning stannade av ännu en gång.²⁶⁵ De två kyrkoordningsförslagen skulle emellertid komma att efterfrågas femton år senare, och då av en ny generation kyrkoledare. Dessutom, i den källkritiska läsningen av det som lades fram som KOF 1682 infinner sig åter frågan om hur Emporagrius respektive Laurelius påverkat och lämnat bidrag med olika syn på kyrkans ledning, och tolkning av tvåregementslära.

3.4.2 Proposition 1675 – de konkurrerande förslagen införskaffas och studeras

Till följd av en proposition från Kungl. Maj:t om påskyndande av KO-revision, daterad den 26 augusti 1675 och med Karl XI som ny regent, aktiverades den interna diskussionen inom prästerskapet ånyo. Prästernas första åtgärd blev att från kansliet införskaffa Laurelius och Emporagrius tidigare respektive förslag till kyrkoordningar för genomläsning, vilket så skedde 5 september.²⁶⁶ De KOF som erhöles befanns dock vara motstridiga. Samtidigt konstaterades att Emporagrius version saknades. Upptäckten bemöttes med blandade reaktioner och orsakade förseningar samt påverkade i övrigt förutsättningarna för gemensamt arbete tillsammans med de övriga stånden i riksdagen.²⁶⁷ Den 20 oktober 1675 översändes från domkapitlet i Uppsala till kansliet i Stockholm en begäran om att få tillgång till Emporagrius KOF. Två månader senare överlämnade rektorn för Uppsala universitet, Eric Benzelius (1632-1709), till domkapitlet fem olika KOF: två av Laurelius och ett av Emporagrius tillsammans med två exemplar av vad som angavs som NO, vilket här förstås som Nova Ordinantia från 1575.²⁶⁸ Ledamöterna i domkapitlet blev nu under nära ett års tid sysselsatta med att studera dessa fem KOF.²⁶⁹ Året därpå, den 31 augusti 1676, avled ärkebiskop Laurentius Stigzelius vilket förde med sig att arbetet med KOF fick skjutas fram i avvaktan på den nye ärkebiskopen, *in adventum novi archiepiscopi*.²⁷⁰ Det blev Johannes

²⁶³ Att jämföra med idén om *potestas ecclesiastica, interna och externa*, se ovan 2.2.3.

²⁶⁴ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 243-244.

²⁶⁵ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 282.

²⁶⁶ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 339.

²⁶⁷ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 338-340.

²⁶⁸ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 343.

²⁶⁹ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 343-344.

²⁷⁰ Kjöllerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 344.

Baazius (1626-1681), tidigare biskop i Växjö och därefter Skara, som utsågs till ny ärkebiskop. När Baazius avled 1681 ersattes han av Olof Swebilius (1624-1700) som också var innehavare av ärkebiskopämbetet då prästeståndet lade fram sitt KOF 1682.

3.5 Prästeståndets kyrkoordningsförslag, KOF 1682

När prästerskapet i början oktober 1682 anlände till riksdagen i Stockholm hade sex av rikets domkapitel redan tagit del av Olaus Laurelius KOF. Prästerna fick nu även bekanta sig med det KOF som utarbetats av Erik Emporagrius samt koncept som den tidigare kyrkoordningskommittén lämnat efter sig. Riksdagens högtidliga öppnande skedde den 7 oktober. Några dagar senare påbörjades prästeståndets genomgång av texterna vilka godkändes och renskrevs efter hand. I slutet av oktober var den första redigerade delen av KOF 1682 granskad och färdigställd.²⁷¹

3.5.1 Källkritiska problem – överlappande läsning i tidigare förslagstexter

Den omständighet att prästernas KOF 1682 upprättades som handskrivna dokument vars innehåll baserats på tidigare förslag av Laurelius och Emporagrius²⁷² gör att det uppstår källkritiska problem att förhålla sig till. I de följande avsnitten har jag därför valt att hantera källor och övrigt material enligt följande:

- I redogörelsen för vad prästerna i KOF 1682 föreslog om *kyrkotukt och aga* som utförs av kyrkans andliga regemente i anslutning till uppenbar skrift²⁷³ utgår jag från Sven Kjöllersströms undersökning²⁷⁴ samt citerar ur 1682 års KOFs 1:a Avd. CAP VIII ”Om uppenbara skriftermåhl och kyrkio aga”, med sidhänvisning både till den tryckta versionen²⁷⁵ och till den handskrivna källan.²⁷⁶
- Avsnittet om den världsliga *överhetens rätt och myndighet i kyrkoregementet*²⁷⁷ utgår från läsning i 2:a Avd. CAP I ”Om Verldzlig Öfverheets rätt och myndigheet uthi Kyrckio-Regementet”. Kapitlets första paragraf, §1, återfinns i handskriften²⁷⁸ från 1682, men saknas i den tryckta versionen.²⁷⁹ Under kapitlets rubrik i den tryckta versionen hänvisas

²⁷¹ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 355-356.

²⁷² Om Laurelius och Emporagrius respektive förslag till reviderad KOF, se ovan 3.4. I sammanhanget nämns även en version som utarbetats av Laurentius Stigzelius (se ovan 3.4.2), dock att detta förslag i övrigt inte omtalas som underlag i tidigare forsknings beskrivningar av den fortsatta processen fram till KOF 1682.

²⁷³ Se nedan 3.5.2.

²⁷⁴ *Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682* (1944).

²⁷⁵ *Kyrko-ordningar/avd. 3/Naumann.*

²⁷⁶ *Acta Ecclesiastica/KOF 1682.*

²⁷⁷ Se nedan 3.5.3.

²⁷⁸ *Acta Ecclesiastica/KOF 1682.*

²⁷⁹ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann.*

till motsvarande CAP I, I (paragraftecken saknas) i Laurelius KOF i en tidigare tryckning,²⁸⁰ då de båda formuleringarna sägs vara ”så godht som lika”.

- Avsnittet om *åtskillnad mellan de två regementena* är sammanställt efter läsning i KOF 1682, 2:a Avd. CAP VIII ”Om consistorie ecclesiastico, eller Domb Capitlet”²⁸¹ och jag ger hänvisning både till den tryckta²⁸² och handskrivna²⁸³ versionen.
- Även avsnittet om *domkapitlets jurisdiktion*²⁸⁴ baseras på läsning i KOF 1682, 2:a Avd. CAP VIII ”Om consistorie ecclesiastico, eller Domb Capitlet” och hanteras som närmast ovan beskrivits angående åtskillnad mellan de två regementena.
- Presentationen av prästeståndets förslagstext om *sockenstämmans jurisdiktion*²⁸⁵ utgår från en överlappande läsning i flera steg, och källor: 1) Kjällerströms uppgifter från 1955²⁸⁶ påtalar att sockenstämmans jurisdiktion var en central fråga i utarbetandet av KOF 1682. 2) Den tryckta versionen²⁸⁷ av prästeståndets KOF 1682, 2:a Avd. CAP XIII ”Om Socknastämpna och Kyrckiones Embetes Män” visar sig sakna den aktuella paragrafen om jurisdiktion vid sockenstämman men hänvisar finstilt under kapitlets rubrik till att ingen avgörande förändring gjorts i KOF 1682 jämfört med motsvarande paragraf i Emporagrius KOF.²⁸⁸ 3) I Emporagrius KOF återfinns mycket riktigt en föreslagen föreskrift om kyrkoherdens jurisdiktion vid sockenstämman och det är den jag citerar ur. 4) Eftersom jag i det handskrivna²⁸⁹ KOF 1682 inte finner den särskilda föreskriften om sockenstämman görs ingen sidhänvisning dit. Jag gör emellertid den bedömningen att övriga källor som redogör för processen före och efter prästernas framläggande av KFO 1682 är tydliga nog för styrkande att jurisdiktionen vid sockenstämman verkligen behandlades vid riksdagen 1682. Dessutom bär formuleringarna i Emporagrius KOF flera likheter vad som stadgats om prästernas jurisdiktion i privilegiet utfärdat av drottning Kristina 1655.²⁹⁰

²⁸⁰ *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 1 / utg. ... genom O. v. Feilitzen* (Stockholm: Norstedt, 1881). Förkortat: *Kyrko-ordningar [Afd.] 2. 1/ Feilitzen*.

²⁸¹ Se nedan 3.5.4.

²⁸² *Kyrko-ordningar/avd. 3/Naumann*.

²⁸³ *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*.

²⁸⁴ Se nedan 3.5.5.

²⁸⁵ Se nedan 3.5.6.

²⁸⁶ Sven Kjällerström, ”Historik” i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m. m. [Elektronisk resurs] : betänkande / avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté* (1955).

²⁸⁷ *Kyrko-ordningar/avd. 3/Naumann*.

²⁸⁸ *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 2* (Stockholm: Norstedt, 1887 genom O. v. Feilitzen). Förkortat: *Kyrko-ordningar / Afd.] 2. 2/ Feilitzen*.

²⁸⁹ *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*.

²⁹⁰ Om prästernas privilegier utfärdade av drottning Kristina, se ovan 2.3.3.

3.5.2 Om uppenbara skriftermåhl och kyrkio aga – ett andligt straff

Prästerna förefaller ha varit medvetna om att den fysiska kyrkotuktens kännetecken och villkor krävde sin särskilda förklaring. I 1682 års KOFs 1:a Avd. CAP VIII ”Om uppenbara skriftermåhl²⁹¹ och kyrkio aga”, §II, framfördes med stöd i 2 Korinthierbrevet 10:4-6²⁹² att:

§II. Men så böör här achtas, att thenna machten till att hålla och öfva Kyrckioaga, then Skrifften förnembligen omtalar, icke är något kiötzligt, lekamblig eller verdsligt välde, som uthföres med lekambliga eller kiötzliga vapn och tvång, uthan itt andeligt, som Apostelsen uthryckeligen lærer: Hvarföre består och dett straffet, som Prästerna af detta andeliga väldet och machten påläggia, icke uthi kropsens uthvärtes tvångh och plåga genom svärth, eeld, hugg och slagh etc. utan förnembligen består dett uthi andeligt straff genom ordsens krafft och afsöndring eller utheslutande ifrån Guds Församlingh och thett andeliga goda, som uthi henne rättsinnigom Christnom medhdeelt varder.²⁹³

Prästeståndet hade med andra ord uttalat att den makt som skulle utöva kyrkoaga, så som omtalas i Skriften, inte var något köttsligt eller världsligt välde som hanterade fysiska medel eller tvång. Istället ansågs det vara ett andligt välde med makt att pålägga andligt straff genom ordens kraft eller genom uteslutning, det vill säga bannlysning, från Guds församling och det ”andligt goda”. Samtidigt deklarerades i den påföljande paragrafen, §III, att:

§III. Doch skall man detta icke så forstå, såsom kyrkiostraff på intet sätt böör angå Kroppen och Menniskan uthvärtes”. Ty föruthan then invärtes samveetsens nyck och oroo som gemeenligen på detta andeliga straffet fölljer, förmimmer man och offta, att een gräselig vända och plåga förorsakas på menniskan uthvärtes, som är till att see på dhen banlyste i Corintho...²⁹⁴

Kyrkotuktens utövande skulle alltså inte förstås som att det var omöjligt att även utdela fysiska kyrkostraff då det egentligen var ett andligt straff att förnimma *samvetets vända*. Ännu ett argument som fördes fram för dylikt ställningstagande var enligt §III, andra stycket, att:

§III, 2 st. Thett är och klart af Kyrkiohistorien sampt sielfva förfarenheten, att i Guds Församling altijd brukas then frijheten, iämbväll med rättsinnig verldzlig Öfverheets samptyckio och handhafvande, att hon för skiälliga orsakers skull hafver pålagdt them, som grofva och uppenbara laster bedrifvit hafva, brede vijd then förnembliga agan Guds ord uthtryckeligen biuder, och så någon uthvärtes plicht, som uthaff then uppenbara Skrifftermålen, och hvad vijd henne hänger, förnimmas kan, och blifver här effter på sin orth vijdare förklarar.²⁹⁵

Tvåregementsläran är tydlig: i Guds församling har det *alltid* funnits frihet, därtill med den *världsliga maktens samtycke*, att tilldela kyrkoaga då det begåtts grova och uppenbara laster.

²⁹¹ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.7.1); kap 4 (4.1.1).

²⁹² 2 Kor 10: 4) Ty de vapen jag brukar i min kamp hör inte denna världen till utan får kraft av Gud att bryta ner starka fästen. Jag bryter ner tankebyggnader 5) och allt som trotsigt reser sig mot kunskapen om Gud, jag gör varje tanke till en lydlig fånge hos Kristus 6) och är beredd att straffa all olydnad, så snart er lydnad har blivit fullständig. *Bibel 2000*. 2 Kor nämns även i KOF 1619, se ovan 3.2.2.

²⁹³ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 23. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 41. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 49.

²⁹⁴ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 23. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 41. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 49.

²⁹⁵ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 23. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 42. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 49.

I nästkommande paragraf, §IV, sägs kyrkoagan stå i *bindenyckelns* bruk. Det betonas också, att trots att agan bäst står i bindenyckelns tjänst ska lindrigare medel först ha prövats för att komma till rätta med synden. Kyrkoagan förklarades därav vara ”tveeggad” och bestå av två delar: en andlig med ord, och en utvärtes:

§IV. Ändoch Kyrkioaga och straff förnembligast står uthi binde nyckelens bruk, så hafver likkväll vår Herre Christus så lärdt och stadgat, att man icke med honom skall een syndare, strax han råkar falla uthi någon dödlig synd eller villfarande mening i trona angripa, uthan sökia tillforende med lindrigare medell, att komma honom till rätta. Hvarföre är Predikantom uthi Guds ordh befalt, att först straffa med ord och förmaningar, och thett med all sachtmodigheet och lärdom. Höra fördhenskull till Kyrckioaga Tväggehanda slags straff, thett Eena består i Ordomb allena, thett andra uthi Giärningom och utvärtes plicht.²⁹⁶

3.5.3 Världslig överhets rätt och myndighet uti kyrkoregementet

Så över till KOF 1682, 2:a Avd. CAP I ”Om Verldzlig Öfverheets rätt och myndigheet uthi Kyrckio-Regementet” enligt vilken kungen ska erkännas viss uppsiktsrätt över kyrkans styresmän.²⁹⁷ Som ovan nämnts²⁹⁸ görs i den tryckta versionen av KOF 1682 en hänvisning till Laurelius KOF²⁹⁹ (från 1659) i CAP I, I:

I. Ähr thet kunnigt af Gudz egen befallning, at Konungen eller högsta Öfwerheeten skal alt sit Regemente skicka efter Gudz ord, som Moses ther om talar och säger: Han (Konungen) skal icke wijka ifrån bodet, huarcken på then högra sidonne eller på then wenstra. Efter thenna Gudz Laghbook, skickade sedan alla Gudhfruchtige Konungar sit embete, och bure en tilbörligh åhuga³⁰⁰ om Kyrckioregementet, at allting kunne skickeligen, Gudz namn til åhra anställas och utföras.³⁰¹

Tidigare framförda krav om *överhetens bistånd*³⁰² att utöva och verkställa kyrkoplikten återkommer i KOF 1682, 2:a Avd. CAP I, §V:

§V. Thett åskar och Konungens wälde, genom sina Embetes Män i landet, låta komma een rättmätig execution på den Kyrckioplicht och straff, som grofve och halsstijfve³⁰³ syndare för sin olydno och missgiärning skull, rättmätigt äro tilldömbde uthi DombCapitlen, på dett grofva illgiärningsmän som Guds hembd och plåga öfver land och Rijke förorsaka, sålunda kunna tilbörligen näpste och straffade blifva.³⁰⁴

I den nästkommande paragrafen §VI påminns om att regenter och konungar brukar kallas församlingarnas ”Fosterfäder” och drottningarna deras ”Ammor”.³⁰⁵

²⁹⁶ Kjällerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 23. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 42. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 49.

²⁹⁷ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 110. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 106. Hilding Pleijel, *Svenska kyrkans historia Bd 5 Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism, 1680-1772* (Stockholm: Sv. kyrkans diakonistyr., 1935), 16.

²⁹⁸ Se ovan om den källkritiska behandlingen, 3.5.1.

²⁹⁹ *Kyrko-ordningar 2. 1 / Feilitzen*.

³⁰⁰ Åhuga: förstås i betydelsen omtänksam, omsorgsfull, uppmärksam, noggrann, *SAOB*, ”ÅHÅGSAM”. Jämför ”åhoga”, fotnot 312.

³⁰¹ *Kyrko-ordningar/ Afd.] 2. 1/ Feilitzen*, 276. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 106.

³⁰² Om tidigare krav på överhetens bistånd, ovan, 3.1.1 och 3.1.2.

³⁰³ Halsstijfve läses här som ”halsstivig”; halsstarrig; hårdnackad; nackstyv. *SAOB*, ”halsstivig”.

³⁰⁴ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 111. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 107.

³⁰⁵ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 111. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 107.

I samma kapitel, paragraf §XI, anges det som ansågs vara *begränsningarna* i det världsliga regementet över kyrkan:

§XI. Och ändoch thenna rättigheten uthi Kyrckio Regementet hörer Christne Konungar och Rättsinniga Regenter till, så bruka the lijkväll icke then, att the få något stadga och förordna uthi een rätt san Christelig Religion, eller thess tvisitge saker för sig sielfve uthreda låta, uthan Prästens läppar skola bevara lärorna, och lagen skall man befråga af hans mun, ty han är Herrans Zebaoths Ängell. Ty är högsta Öfverheteens Embete att hålla een godh och riktig åthskilnat emillan Kyrckioväsendet och det Verldzlige Regementet, och thett effter Guds egen ordning, ther Gudh så sielf talar: Och om någor oförståndig voro, att han icke ville lyda Prästenom, som ther i Herrans tins Guds Embete står eller domarenom, han skall dö. Denna åthskilnad böor een Verldzlig Öfverheet hålla vijd macht, så att thett eena ståndet icke träder uthi thett andras Embete, hvilket Apostelen Petrus räcknar för een dödlig syndh. Een sådan åthskilnad emillan thett andeliga och verldzliga ståndet giorde Konung Josaphat, säijandes till sina undersåtare, Sij Amaria Prästen är Öfverste öfver ider i alla Herrans saker...³⁰⁶

Således anspelades – liksom hade skett år 1624 – på Deut. 17:12 (5 Mosebok)³⁰⁷ om att den överhet som inte vidmakthåller den rätta åtskillnaden, gentemot det andliga regementet, ska dö; att kungen då begår en dödssynd.³⁰⁸ I marginalen noteras även 1: Pet. 4 (Petrusbrevet)³⁰⁹ samt 2 Chron. 19:11 (2 Krönikeboken).³¹⁰ Vad som här i §XI sägs om ”Prästens läppar skola bevara lärorna” återfinns också i uttalandet från 1624.³¹¹

I §XII förklaras kyrkotukten som predikoämbetets angelägenhet:

§XII. ... som PredijkoEmbetet i synnerheet ahngår, såsom them examinera och förhöra, pröfva uthi sitt leverne och lärdomb, them ordinera och till sina vissa tjänster medh församblingernes samtyckio tillställa och insättia, och hålla een godh Kyrckioaga vijd macht etc. thett kommer Biskoparna och theras Embetes bröder till, att draga åhoga³¹² om fljiteligen förrätta....³¹³

Ja, att upprätthålla en god kyrkoaga var en sak endast för biskoparna och kyrkans män att ägna sig åt, åhoga och flitigt.

³⁰⁶ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann, 112-113. Acta Ecclesiastica/KOF 1682, 109.*

³⁰⁷ Om 5 Mos 17: 12 samt jämförelse med argumentationen om Consistorium generale år 1624, se ovan 3.3.3 och fotnot 256.

³⁰⁸ Vad jag förstår är den här skrivningen i KOF 1682 – påståendet om att den världsliga härskare som ej lyssnar till prästerna kommer att dö – exempel på vad Hilding Pleijel menar att Karl XI hade tagit särskilt anstöt av, och som bidrog till att prästernas jurisdiktion skulle komma att reduceras med 1686 års kyrkolag. Pleijel, 16.

³⁰⁹ Noteringen om 1 Pet. 4 antas syfta på vad som kan utläsas i sjätte versen: 6) Ty därför förkunnades evangeliet också för dem som nu är döda: även om de som människor blev dömda kroppsligen, skulle de få leva andligen, som Gud. *Bibel 2000.*

³¹⁰ Hänvisningen avser historien om Josafat, 2 Krön 19: "...11) Översteprästen Amarja skall leda er i mål som rör Herren och Sevadja, Ismaels son, fursten av Juda, i mål som rör kronan, och leviterna skall vara era biträden. Gå till verket med kraft, må Herren vara med den som gör det goda." *Bibel 2000.* Om jämförande uttalande år 1624 med hänvisning till Josafats historia, se ovan 3.3.3 och fotnot 254.

³¹¹ Citatet antas vara hämtat från Mal 2, se fotnot 258.

³¹² ”Åhoga”, i betydelsen: omsorg, omtanke, bekymmer, vedermöda. F. A. (Fredrik August) Dahlgren, *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket [Elektronisk resurs] från och med 1500-talets andra årtionde* (Lund: Gleerup, 1914-1916), 1004. Jämför: ÅHUGA, fotnot 300.

³¹³ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann, 113. Acta Ecclesiastica/KOF 1682, 109.*

3.5.4 Åtskillnad mellan kyrklig och världslig rätt och dom

Prästerskapets argumentation om åtskillnad mellan det andliga och världsliga regementet ifråga om kyrkotukt och äga framgår av 1682 års KOFs 2:a Avd. CAP VIII ”Om consistorie ecclesiastico, eller Domb Capitlet. Ingången”, således i det inledande stycket, §1:

§ 1. Kyrckiones lagliga rätt och domb är och böör alltid vara väll åthskild ifrå then verdzliga, och skall then eena med then andra icke förblandas. Detta kräfver bägges natur och egenskap, ty dhen forra ahnseer och dömer andeliga saker, fall och frågor, som ahngå Religionen och Kyrckioaga genom Andeliga Män, och söker upbygga Menniskan i trone och goda giärningar till dhen eviga saligheeten. Men dhen andra ahngår verdzliga frågor, som ahnsee människones kropp och uthvärtes timmeliga vällferdh och lefverne, till att hålla vijd macht tucht, goda seder, rättvijsa och thett gemena bästa. Thesse rätters åthskildnad grundar sig och i Guds ordh, som är till att see af Matth. 20, 25, Mar. 10. 42, Joh. 18. 36, 1 Petr. 2. 13, 2 Paral. 19 ult....³¹⁴

Med andra ord, och något förenklat: kyrkans lagliga rätt och dom ska hållas åtskilt från den världsliga rätten på grund av de båda regementenas respektive natur. För, kyrkan ägnar sig åt och dömer i andliga saker, vilket sägs angå kyrkoaga. Det som rör kropp och yttre välfärd samt vidmakthållande av tukt, goda seder, rättvisa och det allmänna bästa är sådant som angår det världsliga regementet.

3.5.5 Domkapitlets rannsakan vid brott mot både första och andra tavlan

I samma kapitel som närmast ovan, i det *sjunde stycket*, ”Om the saker och ärende, som höra till Consistorium”, §1, p.1-3 (av 6 punkter), föreslogs dessutom att:

7 st. §1. Under Consistorij, ransakan och domb höra effterfölliande saker.

1. Allt det som ahngår Religionen, Gudstjänsten, Guds ord och Sacramenten, theras rätta förstånd och bruk, med sina Christeliga ceremonier. Alla sådana tvistigheter skola i Consistorijs uptagas och noga skiärskodas men icke strax dömas om the äro af stoor vichtigheet och äfventyr, uthan tå först gifna dherom ArchiEpiscopo, Facultati Theologicæ vijd Academierna och andra vällbestälte Consistorijs tillkiänna och inhämpta dheras betänckande dher utinnan. Och dher saken så svår voro att man befarade någon willfarelse i Religionen eller älliest stoor buller, tå remitteras till Consistorium Regni, till att dher vijdare ransakas och dömas.

2. Hörer hit all synd och förargelse som görs antingen af lärare eller åhörare emot den förste taflan i Guds helige lagh, såsom afguderij, widskepelse, spådomar, löflerij, wijdskepelse, trolldom, signeri, edher, bannor, Guds namns missbruk och försmädelse, sabbatsbrott, Guds ords och sacramentens föracht och annor sådan öfverträdelse. Hafvor någor i desse stycker sig så Grofft försedt, att dett effter Guds ordh ahngår lijf, ähra, ämbete ovh egemdomb, tå skall effter ransakan i consistorio een sådan vijsas till Verldslige Domare att få ther tjänligt straff. Men blifwer honom lifvet benådat tå kommer åter till Capitlet under kyrkoplicht, och förklare ther sin botfärdigheet.

3. The uppenbara laster emot dhen andra taflan, som äro Faders och Moders bannande, mord, dråp, blodskam, bolerij, möökränckningh, ächtenskapsbrott, tiufverij, rof, åcker, meenedh, falsk vittnesbörd, ähreskiämmande och andra flera höra under Consistorium så vija dett ahngår Kyrkioplicht och med dhem handlas skall, som om uppenbara Skriffst stadgat är.³¹⁵

³¹⁴ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 360-361. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 162. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 157.

Förkortningen Paral. avser de båda Krönikeböckerna, i det här fallet 2 Krön 19. Se även fotnot 226.

³¹⁵ *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 183-184. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 169.

Enligt förslagstexten (p.1) ansåg prästerskapet, kort sammanfattat, att oenigheter om religionen och dess utövande skulle underställas domkapitlet (Consistorio ecclesiastico) samt i svårare fall även ärkebiskopen. Därutöver föreslogs (p.2) att gärningar i strid mot *första tavlan* – såsom avguderi, trolldom, missbruk av Guds namn mm – också skulle höra till domkapitlets jurisdiktion, men att straff vid svårare brott skulle avgöras i världslig domstol. Kyrkan föreslogs även äga jurisdiktion i mål om uppenbara laster (p.3) som begåtts mot *andra tavlan* – så som mord, dråp, äktenskapsbrott, ocker mm – vilket, om förslaget hade blivit tillmötesgått, skulle ha medfört en utvidgning av prästernas jurisdiktion.³¹⁶

3.5.6 Sockenstämmans uppgift att ställa inför rätta och tillbörligen straffa

Vid framläggandet av KOF 1682 var det prästerskapets avsikt att utöver kyrkotukt genom skriftermålen samt jurisdiktion i domkapitlet dessutom utöva domsrätt vid sockenstämman, så som varit fallet enligt privilegiet (1650) från Kristina.³¹⁷ Som ovan nämnts saknar den handskrivna versionen av KOF 1682, 2:a Avd. CAP XIII ”Om Socknastämpna och Kyrckiones Embetes Män” förslag till föreskrifter om prästernas jurisdiktion, varför läsningen växlas över till Emporagrius KOF (från 1659).³¹⁸ I detta tidigare KOF, CAP X, XXIV (paragraftecken saknas) står formulerat att kyrkoherden och sockenstämman har rätt att ställa till rätta då någon begått handlingar i strid mot religionen så som att visa Gudsförakt, försumma kyrkobesök eller ägnat sig åt otillåten vällevnad, dryckenskap mm:

XXIV. Kyrkioheerde med beskrefne Embetsmän skola i sina sammankomster och Soknestemmor...
...The må ock rätt hafwa, at ställa them för rätta, som sigh i någon motto grofweligen försedt hafwa, enkannerligen medh stora eeder, bannande, Sabatzbrott, Guds ordz föracht, Gudz tienstenes försummelse på Söndagar, Högtijder och store Bönedagar, lättfärdigheet, dryckenskap, öfwerflödighet i maat och kläder, eller andra sådane laster. Och them effter förtiensten tillbörligen straffa.³¹⁹

Vad som nu hade föreslagits om jurisdiktion, i sin helhet, sammanfattas av Sven Kjöllnerström som att: ”Enligt KOF av 1682 voro de instanser, som skulle döma i dessa kyrkotuktsmål: sockenstämman, prosttinget, domkapitlet, consistorium regni och kyrkomötet. Till domkapitlens domsrätt hänfördes »all synd och förargelse, som görs antingen av lärare eller åhörare emot den första tavlan i Guds heliga lag» och »uppbara laster emot den andra tavlan». Lärostandet eller domkapitlet konkurrerade sålunda här med överheten som »vårdare av

³¹⁶ Kjöllnerström, ”Historik” i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m. m.* (Stockholm: 1955), 20.

³¹⁷ Se ovan 2.3.3.

³¹⁸ Om källkritisk hantering, se ovan 3.5.1.

³¹⁹ *Kyrko-ordningar/ Afd.] 2. 2/ Feilitzen*, 321. *Acta Ecclesiastica/KOF 1682*, 106.

lagens båda tavlor». I förhållande till 1571 års KO äro kap. om sockenstämma, domkapitel, rikskonsistorium och kyrkomöte nytillkomna.»³²⁰

3.6 Prästeståndets förslag avvisas

Då prästeståndet avslutat behandlingen av sitt KOFs första del tillsattes av Kungl. Maj:t den 6 november 1682 ett ständerutskott med representation från alla fyra stånden. Tre sammanträden ägde rum på slottet: den 8, 18 och 20 november. Som Sven Kjöllersström framställer det blev emellertid läsningen och granskningen av KOF ganska omgående avbruten efter reaktioner från framför allt bondeståndets företrädare.

3.6.1 Kritiken från bondeståndet

Böndernas misstro mot prästeståndets KFO sätter Kjöllersström i samband med att det fyra år tidigare framförts protester mot prästernas oreglerade uppbörd av skriftepenningar³²¹ som församlingsborna förväntades betala exempelvis vid trolovningar, barndop och begravningar samt även för kaplaners och klockares underhåll.³²² I ett betänkande daterat 4 december begärde nu bondeståndet att Kungl. Maj:t skulle förbjuda tryckning av prästerskapets KOF samt att ytterligare granskningar av detta KOF måste ske inom varje stånd. Ärkebiskop Olof Swebilius svarade med att bönderna borde precisera sina klagomål samt uttalade att "klerus" var redo att svara för att det nya innehållet i KOF stod i överensstämmelse med Guds ord liksom kungliga ordningar och stadgar.³²³ Böndernas skrivelse var författad i en insinuant och från ton, anser Kjöllersström, och innehöll bland annat skickligt upplagd kritik mot den stränga kyrkotukten.³²⁴ Kritiken pekade dessutom på risken att utöka prästerskapets "otillbörliga" värde samt den kyrkliga jurisdiktionen, på överhetens bekostnad. Bönderna gjorde här liknelser med Mose och Aron, och menade att Aron visserligen var överstepräst men att han likväl hade måst lyda sin yngre broder Mose, men då "intet af sin egen ordning och särskilda jurisdiktion och dependera utan af honom, Mose, såsom sin Gud med wyrdnat och lydno

³²⁰ Kjöllersström, "Historik" i *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m. m.* (1955), 24.

Kjöllersström specificerar ej vad som avses med kyrkomötet eller dess jurisdiktion. I KOF 1682, CAP. "Om Consistorio Regni" ges emellertid föreskrifter om rannsakan mot präster och biskopar som brustit i tjänsten, skapat oordning eller begått andra fel. *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann*, 200-201.

³²¹ Skriftepenning: en avgift i samband med skriftermål (och nattvard). SAOB, "SKRIFT - PENNING".

³²² Redan vid riksdagen 1680 hade adeln begärt "att een viss ordning och taxa måtte sättias, hvad frälsbönderne och adelens betiente till deras siälesöriare i lijkestohl sampt barnsdoop...". Konungen, Karl XI, utlovade överläggningar med biskoparna beträffande skriftepenningarna. Senare, vid riksdagen 1682, klagade bönderna över att prästerna att blivit så giriga att de utkrävde "sin rättighet både efter den gamla och nya ordningen". Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 367.

³²³ Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 367-368.

³²⁴ Det riktades även kritik mot det stora antalet helgdagar som ansågs förhindra bönderna i sina arbeten, liksom mot prästernas benägenhet att dra sig undan sjukbesök i tider med pest samt ävenså mot prästernas ekonomiska krav och förakt för de fattiga. Kjöllersström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 370-371.

emottaga lagbud och befallningar”.³²⁵ I skrivelsen från bondeståndet framfördes likaså den synpunkten att det var kansliet – således Kungl. Maj:ts kansli får det antas – som borde ha hand om censuren³²⁶ samt tryckning och publicering av de kungliga resolutionerna.³²⁷

3.6.2 Kritiken från adelsståndet

Uppdraget att sammanställa adelns anmärkningar mot prästerskapets KOF 1682 utfördes av Henrik Falkenberg (1637-1691) som även ett femtontal år tidigare (1668) varit utsedd att granska Laurelius respektive Emporagrius kyrkoordningsförslag. Falkenberg menade nu att flera bestämmelser i KOF 1682 var både olämpliga och ogenomförbara, och angående prästerskapets förslag till kyrkotuktsföreskrifter framfördes flera invändningar. Framför allt kritiserades skamstraffen³²⁸ då han ifrågasatte nyttan av ”sådan public utskämmande”. Böter däremot ansåg Falkenberg ha ”sin goda wägh” samt ”äro lijdeligare än skammen”. Emellertid ansågs att de kyrkotuktsbestämmelser som föreslagits i KOF 1682 överlag skulle ge prästerna allt för stora befogenheter, så som rätten att ”censurera uppenbahra synder och dertill döma någon skyldig”. En sådan rätt borde inte prästerna ensam förfoga över. Dessutom efterlyste Falkenberg angående kyrkotukten ett klarläggande ”om alla de som plichta för werdzligh rätt skohle och undergå kyrkioplicht och således stå dubbelt straff eller om någon saakfält må dragas under kyrkioplicht, som icke af dommaren tijt remitteras”.³²⁹ Falkenbergs nedskrivna anmärkningar upplästes och godkändes³³⁰ den 20 december 1682.³³¹

3.7 Kyrkoplikten och jurisdiktionen enligt 1686 års kyrkolag

Några ytterligare förhandlingar om KOF 1682 genomfördes aldrig. Förslaget hade blivit omöjligt att genomdriva. ”En ny tid hade brutit in”, skriver Kjöllnerström.³³² Ett par år senare, i början av år 1685, fanns ett helt nytt förslag till kyrkolag utarbetat inom det kungliga kansliet och i vars slutgranskning ärkebiskop Swebilius samt utvalda biskopar bjudits in att delta. Slutredigeringen utfördes av den juridiskt skolade hovkanslern Erik Lindschöld (1634-1690) varpå kyrkolagen fastställdes i september 1686 av Kungl. Maj:t samt i november av rikets ständer, dock utan föregående granskning inom varje stånd. I februari året därpå utfärdades av

³²⁵ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 371.

³²⁶ Om censur, se ovan 2.3.7.

³²⁷ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 371.

³²⁸ Skamstraff: benämning på äldre straff som stockstraff, kyrkoplikt, bärande av ”stadens stenar”, brännmärkning, stående vid skampåle etc med avsikten att dra skam och blygsel över den straffade. SAOB, ”SKAM”, ”- STRAFF”.

³²⁹ Kjöllnerström (1944), 369-370.

³³⁰ Uppläsning och godkännande av Falkenbergs granskning förstås ha skett inför ledamöterna i adelsståndet.

³³¹ Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 370.

³³² Kjöllnerström, *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944), 372.

Kungl. Maj:t en förordning om hur ”rättegång uti domkapitlen skall förhållas”.³³³ Både lag och förordning gick därefter i tryck för att spridas och läsas upp från predikstolarna i landets kyrkor.³³⁴

3.7.1 Uppenbar skrift för syndabekännelse – vid behov med världsligt bistånd

Med den nya kyrkolagen skedde en åtstramning av prästernas jurisdiktion då uppenbar skrift³³⁵ gjordes till en lagstadgad syndabekännelse i CAP IX, §1: ”Uppenbara Skrift och Kyrckioplicht, är then Synda-bekännelse, som en Syndare / Lagwunnen och saakfalter giör / in för Församlingen / tå han tilstår / sig wara uti then Saak bråtzlig / för hwilken han uppenbart skriftas / och betygar sin ånger / öfwer bemälte Synd / beder Gud och Församlingen om förlåtelse / samt utlofwar boot och bättring”.³³⁶ Lagtexten ska här förstås som att uppenbar skrift förutsatte ”lagwunnen” dom i världslig domstol; att prästerna själva ej var behöriga att döma till detta straff men väl tillse dess verkställande. Prästernas tidigare krav om bistånd³³⁷ i kyrkotukten tillgodosågs i kyrkolagens CAP IX genom föreskrift i paragraf §II om att den världsliga makten genom ”befallningshavarna” skulle vidta handräckning när dömda brottslingar tredskades att undergå den uppenbara plikten. Det stadgades även (§III) att ”skriftefadern”³³⁸ skulle ge offentlig avlösning då den som syndat visat ånger och lovat bättring.³³⁹

3.7.2 Straffregel om Plichtepall – plikta med kroppen vid upprepat lönskaläger

Endast i CAP IX, §IV, föreskrevs om särskilda straffregler med ”Plichtepall” och att ”plichte med Kroppen”.³⁴⁰ Vid lönskaläger³⁴¹, första gången, gällde pliktepall inför församlingen, eller

³³³ 1687 års förordning innebar att domkapitlen gjordes till ”lärarkapitel” med biskopen som ordförande, domprosten som vice ordförande samt lektorerna vid stiftsgymnasierna eller teologiprofessorerna i Uppsala och Lund som ledamöter. *Riksarkivet*, ”Landsarkivets vägledning till Domkapitel” (Cecilia Björkman, Landsarkivet i Uppsala 2006-09-05). <https://www.riksarkivet.se/Sve/Publikationer/Filer/Domkapitlen.pdf>.

³³⁴ C. A. (Carl Alfred) Cornelius, *Svenska kyrkans historia efter reformationen. I* (Upsala: Almqvist & Wiksell, 1886), 207-208.

³³⁵ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2); kap 4 (4.1.1).

³³⁶ *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar* (Stockholm: tryckt af Johan Georg Eberdt, 1687). Förkortat: *Kyrkio Lag och Ordning (1686)*, 48-49.

³³⁷ Om bistånd i kyrkotukten enligt prästernas krav 1607 och 1617, se ovan 3.1.

³³⁸ Skriftefadern: biktfadern; den präst som någon undergår skriftermål inför, även konfirmations-undervisning. *SAOB*, ”SKRIFT”, ”-FADER”.

³³⁹ *Kyrkio Lag och Ordning (1686)*, 51-52.

B. Rudolf Hall anser att det som förmodligen redan var brukligt i flera stift nu gjordes till det normala: ”söndagsschavottering” och åtföljande avbön (”återintagning”) för ”de av världslig rätt dömda och kyrkoplikt ålagda brottslingarna, varemot pliktarmmet och pliktallen alltjämt var under c:a tre söndagar”. *Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia : otryckta acta och spridda undersökningar. 2.* Medarb. B. Rudolf Hall (Lund: Fören. för svensk undervisningshistoria, 1927), 263.

³⁴⁰ Plikta med kroppen: kroppsstraff genom att slita spö eller annat. *SAOB*, ”PLIKTA”.

böter om 100 riksdaler att fördelas mellan sockenkyrkan och sjuk- och fattigvård. Om lönskaläger begåtts en andra gång skulle bötessumman dubblas i de fall böter erlades som alternativ till pliktepall. Den som en tredje gång begått lönskaläger och ej betalat sina böter ålades som sagt att ”plikta med kroppen”. Vid enkelt hor (en är gift, men inte den andre) skulle avlösning (syndernas förlåtelse) ges efter tre söndagar vid pliktebänken, och inte med böter.³⁴²

3.7.3 Prästens varningar – den obetänkte ”af werldzlig Rätt, med Straff beläggas”

I CAP X ”Om bann” stadgades att biskopen och konsistoriet skulle ta över då syndare inte rättat sig efter prästens förmaningar och inte heller i närvaro av utvalda församlingsbor: ”...ther sådant intet wil hielpa, taga andra resan til sig två eller, tree Gudfruchtige och förnuftige Män, af Församlingen, och i theras närvaro, förmana Syndaren å nyo til omvändelse. Skulle han äntå icke wilia bättra sig, tå gifwe Kyrckioherden, sin Biskop och Consistorio sådant tilkänna, hwilka skola stämma Syndaren in för sig.”³⁴³ I CAP IX ”Om Uppenbara Skrift och Kyrckioplicht” stadgades vidare enligt §V att obetänkta församlingsbor som inte ödmjukat sig efter prästens varningar samt utstått kyrkoplikten skulle ställas inför rätta och straffas av världslig domstol, och ”af werldzlig Rätt, med Straff beläggas”.³⁴⁴

3.7.4 Inga stadganden om världslig myndighet i kyrkoregementet eller kyrklig jurisdiktion vid sockenstämman

1686 års kyrkolag innehöll däremot inga stadganden om världslig överhetens myndighet i kyrkoregementet, vilket föreslagits i KOF 1682.³⁴⁵ Prästernas jurisdiktion vid sockenstämman hade upphört 1684 då alla världsliga mål enligt Kungl. Maj:ts resolution formellt förts in under världslig rätt.³⁴⁶ Samma princip kom nu att råda då kyrkolagen inte omnämnde jurisdiktion vid sockenstämman. År 1714 återfick prästerna viss jurisdiktion att efter överläggningar i sockenstugan ”i sådana mål, som icke äro uti lagen med något utsatt straff egentligen ansedde eller så grova, att de änteligen böra domarens utslag hemställas”.³⁴⁷

³⁴¹ Lönskaläger: olovligt konsumgånge mellan ogifta personer. *SAOB*, ”LÖNSKALÄGE”.

³⁴² *Kyrkio Lag och Ordning (1686)*, 50-51

Arthur Thomson menar att kyrkolagens stadgade om straff endast vid lönskaläger och hor var inkonsekvent då kyrkoplikt berördes i flera andra paragrafer, exempelvis påbudet i CAP III ”Om Döpelsen” (§XIII); att föräldrar som av vårdslöshet låtit sina barn kvävas i sömnen skulle ”stå Kyrckioplicht”. Thomson, 17.

³⁴³ Ingun Montgomery anser att detta stadgande var en kyrklig åtgärd ”enligt mönster som går tillbaka på Matt 18:15-17”. Montgomery, 157. Om Matt 18:15-17, se ovan 2.1.1, 2.1.7 och nedan 4.1.1.

³⁴⁴ *Kyrkio Lag och Ordning (1686)*, 51-52.

³⁴⁵ Se ovan 3.5.3.

³⁴⁶ Se ovan 2.3.3

³⁴⁷ Ragnar Gullstrand, *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet* (Stockholm: Norstedt, 1923), 134-135.

3.8 Fortsatt debatt om kyrkoplikt, skamstraff och pliktepall

Arthur Thomson redogör för den fortsatta debattens innehåll som konsekvens av att 1686 års kyrkolag inte angav *hur* fullgörandet av den uppenbara skriften skulle gå till annat än vid brott mot sjätte budet, alltså hor och lönskaläge.³⁴⁸ Under riksdagen 1697 yttrade prästeståndet att den nesa (skam) som kyrkoplikten medförde var effektivare än världsligt straff, och hemställde om att lagvunna tjuvar utöver det världsliga straffet skulle beläggas med uppenbar skrift. Hemställan bifölls. När så Kungl Maj:t begärde in yttranden från alla domkapitel om kyrkoplikten praxis samt synpunkter på dess framtida ordning inkom växlande svar. I vissa stift ansågs att alla brottslingar borde genomgå kyrkoplikt, på en och samma slags pliktepall. Andra stift förordade differentiering; att pliktepallen endast skulle användas så som föreskrevs i kyrkolagen i CAP IX (hor och lönskaläger) medan tjuvar borde stå på en annan typ av pall eller direkt på kyrkogolvet.³⁴⁹ Thomson beskriver också hur enskilda präster inpå 1700-talet började ifrågasätta nyttan med skamstraff då det förekom att ogifta kvinnor valde fosterdrivning eller barnamord före skammen på pliktepallen inför församlingen. Skarabiskopen Jesper Svedberg (1653-1735) menade att fäderna till ofödda barn oftast slapp undan pallen genom att svära ifrån sig faderskapet. Prosten Nils Grubb (1681-1724) i Umeå ansåg att ”en hjärtans botfärdighet” ej kunde tvingas fram på pliktepallen och att präster som var medvetna om detta ändock gav absolution.³⁵⁰

Enligt en förordning 1855 skulle kyrkoplikten ”vare sig offentlig eller enskild” ej längre ådömas. Lagutskottet skrev i sitt utlåtande den 16 mars 1917 att: ”Kyrkotukten bör icke vara en maktfråga, där världslig domstol ingriper bestämmande, utan en själavårdsfråga.” Samma år avskaffades en sista kyrkotuktsbestämmelse (från ovan nämnda 1855) om att den som straffats (i allmän domstol) för vissa brott först måste skriftas *enskilt* samt avlösas före deltagande i *nattvarden*. Inga domkapitel, och inte Stockholms stads konsistorium eller hovkonsistoriet, hade något att erinra mot att en sista bestämmelse om kyrklig påföljd sattes ur kraft.³⁵¹

Resolutionen från 1714 innehöll föreskrift om att: ”Stockstraff såsom yttersta varningsgraden nyttjas för framhårdande uti fylleri och dryckenskap, öfverflödigt tobaksrökande vid kyrkorna inpå sammanringningen, sqvaller och stim af sjelfsväldiga gossar och drängar under Gudstjänsten, begivenhet på svordom och bannskap, egenvilligt och vårdslöst afhållande ifrån den allmänna Gudstjänsten och Cathechismi förhör; jämväl är ägta folk, svågterskap och grannar, oagtadt alla förmaningar, af bitterhet och ifver lefva med hvarandra uti osämja och oenighet, med annan otidighet, som till Guds förtörnelse. Predikoämbetets förakt och Församlingens förargelse kan föröfvas.” *Ecclesiastik tidskrift till läsning för prester, Volumes 1-4* (tredje häftet), utgifven av C. G. Rogberg och J. A. Winbom (Upsala: Palmblad & C., 1826), 71-72.

³⁴⁸ Se ovan 3.7.2.

³⁴⁹ Thomson, 19-20.

³⁵⁰ Thomson, 23-25.

³⁵¹ *Sveriges riksdag*, ”Lagutskottets utlåtande Nr 18, 16 mars 1917”, 4 -5.

4. SLUTSATSER

I den redogörelse för slutsatser som nu följer utgår jag från uppsatsens disposition samt respektive arbetsfråga.

4.1 Relationen mellan kyrkotukt och tvåregementslära

Som jag nämner i kapitel 1³⁵² har jag i uppsatsen behandlat ett integrerat studium av två sammanfallande moment och fokus i teologin och kyrkohistorien: kyrkotukt och tvåregementslära. Ett sådant integrerat studium har inte planerats på förhand, eftersom det är först under läsningen och reflekterandet över prästerskapets egna dokumenterade uttalanden som sambanden görs tydliga. Det vill säga, när prästerna under 1600-talet diskuterade kyrkotukt och kyrkoaga gjordes det ofta i anslutning till debatten om det andliga regementets ansvarsområden och självständighet i förhållande till den världsliga makten.

4.1.1 Bakgrunden till den lutherska ortodoxins uppfattning om kyrkotukt

I tidigare forskning återkommer förklaringen om kyrkotuktens ursprung i fornkyrkans ordningsregler, utlästa i Matteus 18:15-18, för hur församlingsmedlemmarna bör lyssna och rätta varandra. I Matteus kapitel 18 hämtas också stöd för den tidiga botens offentlighet med en första kyrklig processrätt såväl som den lutherskt orienterade synen på kyrkotukten och därmed ifrågasättande av kyrkotukten som straffpåföljd. Motsvarande intresse för detta kapitel i Nya testamentet framträder dock inte bland prästerskapets uttalanden i 1600-talets kyrkopolitiska debatt.³⁵³ En alternativ förklaring om kyrkotuktens ursprung ges av B. R. Hall som hänvisar till Mirjams återupprättelse i 4 Mosebok kapitel 12 och däri beskrivna ritual för offentlig botgöring inför återupptagande i samhällsgemenskapen. Offentlig botgöring är också vad som beskrivs i Tertullianus *De paenitentia* från 200-talet för återupptagande i den kristna församlingen. Dessutom dominerar den offentliga botgöringen i bothandböcker från 500-talet till och med 800-talet, som författats framför allt på Irland och inom det karolingiska riket. Dessa källor ger uttryck för teologiskt tankegods hos den senantika och tidigmedeltida kyrkan, dock att källinformationerna ej är tillräckliga för att dra några säkra slutsatser om vad som faktiskt blev omsatt i praktiken. Att det funnits reell påverkan från den europeiska utvecklingen till de medeltida svenska kyrkornas praxis råder däremot ingen tvekan om,

Sveriges riksdag, ”Kungl. Maj:ts nåd. proposition nr 300. Bihang till riksdagens protokoll 1918”, 1.

³⁵² Se ovan 1.1.

³⁵³ Matt 18, se 2.1.1; Luthersk kyrkotuktssyn, se 2.1.7 och 2.2.2.

särskilt som det är känt att den *kanoniska lagen* genom Skänninge beslut 1248 gjordes till gällande lag i Sverige.

Som framgår av tidigare forskning anses tendensen från och med 1100-talet ha varit att *bot och lag* separerades från vart annat i undervisning vid katedralskolor och universitet.³⁵⁴ Ny forskning bör kunna ge värdefulla svar om hur svenska teologer – både under medeltiden och senare – i sina studier vid lärosäten på kontinenten kom i kontakt med och tog till sig undervisning om bikt och botgöring såväl som det rättsligt processuella.

Av intresse är också att ytterligare undersöka hur prästerskapet – före reformationen såväl som efter – såg det som sin uppgift att handha bot och tukt för återställande av relationen både till det omgivande *samhället* och i *gudsrelationen*, vilket senantikens kristna botverksamhet enligt vad som framhålls i tidigare forskning hade som syfte samt även berörs i KO 1571.³⁵⁵ Nya fördjupade frågeställningar kan dessutom belysa på vilka teologiska grunder *ånger* i samband med bot ansågs behöva bli *synliggjort* och offentligen bekräftat i kyrklig ritual.

Traditionen med *prostration* inför prästen – vilket tydligt återges exempel på i Tertullianus *De paenitentia* – gör sig påmind i reflektionen över det svenska prästerskapets argumentation, både tidigt 1600-tal och i KOF 1682, angående begäran om världslig makts bistånd att ställa ”hårdnackade” – och att förmå dem att böja sig – inför kyrkans tukt.³⁵⁶

Vidare kan uppmärksammas historisk kontinuitet i det att botgöring avsett syndiga förseelser som bestått i att bryta mot *sociala normer* samt inte minst brott mot kyrkans regelverk om *äktenskap* och *sexualitet*. Även *grövre brott* som mord samt handlingar i strid mot dekalogens tio *Guds bud* var tidigt föremål för kyrkans botgöring. På så sätt lämnas utrymme att i det längre historiska tidsperspektivet, även före reformation och ortodoxi, diskutera aspekter av *konfessionaliseringsteori*; att belysa kyrkotuktens betydelse att hantera kristenhetens interna bestämmelser och relationer (fornkyrkan) och samverkan med världslig makt om gemensam konfession, lag och rätt (bildandet av imperier och nationalstater).³⁵⁷

Som jag uppfattar det råder inom svensk kyrkohistorisk forskning samsyn om att *uppenbar skrift* – alltså offentlig bikt och botgöring i kyrkan efter begånget brott – förekom i Sverige som en påföljd efter kyrklig eller världslig dom, både under medeltiden och fortsatt efter reformationen. Sålunda föreskrevs om uppenbar skrift i 1571 års kyrkoordning (KO

³⁵⁴ Högre undervisning om bot och lag, se 2.1.5.

³⁵⁵ Återställande av relationer genom bot, se 2.1.3 och 2.1.9.

³⁵⁶ Prostration, se 2.1.3 (med fotnot 64), 3.1; världsligt bistånd i kyrkotukt, se 3.1.1, 3.2.2, 3.2.5, 3.5.3.

³⁵⁷ Kyrkotukt och brott: kap 1 (1.5); kap 2 (2.1.4, 2.1.5, 2.1.12, 2.2.4, 2.3.3, 3.5.5; om konfessionaliserings-teorin, se 1.6.1 (sista stycket); kyrkotukt i fornkylkan och tidig medeltid, se 2.1.1, 2.1.4, och 2.1.5.

1571) samt alltjämt i prästerskapets förslag till reviderad kyrkoordning 1682 (KOF 1682). Samtidigt hade den tyska reformatoriska rörelsen givit influenser till hur de tidiga svenska reformatorerna hanterade kyrkotukten, så som kan utläsas i KO 1571 vilken utarbetats av ärkebiskop Laurentius Petri som själv hade varit elev till Philipp Melanchthon. I KO 1571 förklarades att *nådaporten* – att jämföra med såväl Mirjam utanför förbundsarkens ingång och vad Tertullianus skriver om förlåtelsens port – hölls öppen för syndare, vilket var i linje med uppfattningen hos Luther som avvisat tanken på att kyrkan skulle utdela straff som vore det världsliga domstolar. Laurentius Petri och hans samtid var likväl inte beredda att helt lämna den ordning som gällt under romerska kyrkan, i praxis enligt svenska förhållanden, och i 1571 års KO gavs motivationen att det ”världsliga svärdet” inte alltid kraftfullt nog hanterade disciplinen mot ”överdåd” och självsvald”.³⁵⁸

Det nära sambandet mellan kyrkotukt och tvåregementslära återfinns uttryckligen i den Augsburgska bekännelsen (1530) som sedan den antagits vid Uppsala möte 1593 blev vägledande även för det svenska prästerskapet i kyrkopolitiska och kyrkorättsliga spörsmål under den period som brukar anges som den lutherska ortodoxins tidevarv. Samtidigt infann sig en påtaglig tendens till ökad acceptans för utövande av kyrkotukt med *fysisk aga* då en stark och inflytelserik luthersk ortodoxi drev linjen att *Skriften ska vägleda*. Konsekvensen blev att även Gamla testamentets mycket stränga straffregler tilläts vara relevanta.³⁵⁹

4.1.2 Tvåregementslära enligt prästerskapets tolkningar och uttalanden

Utifrån vad jag i tidigare forskning funnit angående bakgrunden till reformationens och ortodoxins uppfattningar om tvåregementslära betonas att kyrkan i Sverige även efter reformationen var en självständig sfär, och att inrättandet av en ny struktur för kyrkans ledning och verksamhet skulle dröja vilket medförde att kyrkan inte helt och hållet övergav sina tidigare medeltida ordningar. I synen på relationen mellan det andliga och världsliga regementet är det snarare influenser från Philipp Melanchthon än från Martin Luther som framkommer i de beskrivningar som ges i tidigare forskning. Melanchthon, som under mitten av 1550-talet hade varit lärare åt flera unga teologistudenter från Sverige, förespråkade idén om *minister et executor ecclesiasie*, det vill säga att den världsliga makten skulle vaka över såväl den rätta läran som upprätthållande av kyrkans ordning. En sådan uppfattning kunde i förlängningen också motivera tvångsmedel och *bistånd* från överheten att hantera kyrkotukten

³⁵⁸ Uppenbar skrift: kap 1 (1.6.3); kap 2 (2.1.6, 2.1.8, 2.1.9, 2.1.12); kap 3 (3.2.4, 3.2.5, 3.5.2, 3.7.1).

Luthers kyrkotuktssyn, se 2.1.7.

KO 1571: kap 1 (1.1); kap 2 (2.2.1, 2.1.9; 2.1.10, 2.2.12.3.1).

Nådaporten, se 2.1.9; Mirjam vid förbundsarkens öppning, se 2.1.2; förlåtelsens dörr, se 2.1.3.

³⁵⁹ Augsburgska bekännelsen, se 2.2.2; Uppsala möte och ortodoxin, se 2.1.10.

och ”motspänstiga och ohörsamma syndare”. Martin Luthers syn på tvåregementslära nämns i den tidigare forskningen bland annat i samband med hans kommentar till Romarbrevet (1515/1516) och då särskilt vad som i 13:1 sägs om att varje människa skall underordna sig överheten (den världsliga makten) eftersom överheten är av Gud förordnad.³⁶⁰

När det i Augsburgska bekännelsen (1530) togs ställning *mot sammanblandning* av den andliga och världsliga makten gjordes det med det huvudsakliga argumentet att det var kyrkan, och inte överheten, som erhållit *nyckelmakten*; det av Gud givna mandatet som en jurisdiktion och domsrätt att förlåta synder. Först med det stora bannet – att uteslutas från församlingen – ansågs jurisdiktionen *inte* längre tillhöra kyrkan utan skulle handhas i den världsliga rättsordningen, som en världslig bestraffning.³⁶¹

I teoribildningen om tvåregementslära, så som det diskuterades under 1600-talets första hälft, framfördes idén om *potestas ecclesiastica* vilken särskiljer den inre och yttre makten över kyrkans verksamhet. Kyrkan själv förfogar då över den inre makten genom predikan, sakramentsförvaltning, själavård samt *nyckelmaktens löse- och bindenycklar*. Uppfattningen om den yttre kyrkomakten hos den världsliga makten sammanfaller med intentionerna för introducerandet av *territorialsystemet* – att fursten avgör konfessionen – samt den lutherska *treståndsläran* om samhällets inbördes relationer.³⁶²

I det angränsande, rättshistoriska perspektivet framställer Mia Korpiola och Heikki Pihlajamäki relationen mellan kyrkan och kungamakten under 1600-talet som att kyrkan gavs stärkt maktställning genom rollen att svara för upprätthållande av social disciplin. Och i det angränsande allmänhistoriska perspektivet hävdar Cecilia Ihse att prästernas argument om åtskillnad mellan de två regementena, eller ”särskillnad”, hade sin grund i motivet att slå vakt om sin återvunna maktställning.³⁶³

4.1.3 Kyrkopolitiska och praktiska omständigheter som påverkat debatten

I uppsatsen har jag även fört fram en rad övriga omständigheter vilka beskrivs i tidigare forskning och som jag menar utgör exempel på förhållanden som inverkat på hur prästerskapet uttalat sig om kyrkotukt och tvåregementslära samt hur de tog sig an det aktiva arbetet med att åstadkomma förslag till reviderad kyrkoordning. Mina slutsatser följer dispositionen i ovan behandling i kapitel 2, avsnitt 2.3:

³⁶⁰ Oförändrad kyrkoorganisation, se 2.1.10; Luthers syn på tvåregementslära, se 2.2.2.

³⁶¹ Augsburgska bekännelsen, se 2.2.2; stora bannet, se 2.1.6 och 2.2.3.

³⁶² Nyckelmakten, se 2.1.11 och 2.2.3; territorialsystemet och treståndsläran, se 2.2.3.

³⁶³ Om rättshistoriskt perspektiv, se 2.5.5; allmänhistoriskt perspektiv, se 2.2.6.

Efter Uppsala möte 1593 efterfrågades av prästerskapet revideringar i 1571 års KO och kyrkobalken samt erhållande av privilegier som skulle klargöra prästernas mandat, som ett andligt regemente. Någon revidering i KO eller kyrkobalken lyckades aldrig bli genomförd, och den verkliga förändringen skulle komma att ske först i och med 1686 års kyrkolag. Det var dessutom bristen på anpassad kyrkorätt som bidrog till att de lutherskt ortodoxa biskoparna i stiftet började ta saken i egna händer för att inrätta regional ”kyrkolag” med bland annat straffbestämmelser i stifts- och sockenstadgar.³⁶⁴

Privilegier för prästerskapet utfärdades första gången av drottning Kristina, år 1650, vilka bland annat sanktionerade prästernas ambition att inneha *jurisdiktion* vid *sockenstämman*, med andra ord en domsrätt i världslig rättsordning. Vid sidan om jurisdiktionen över kyrkotukten, med syndabekännelse och inslag av fysisk aga, bedrevs sålunda också en av kyrkan utförd disciplin- och bestraffningsverksamhet vid sockenstämman vilket prästerna hade för avsikt att få acceptans för i sitt förslag till reviderad kyrkoordning, KOF 1682.³⁶⁵

Det svenska rikets utvidgade gränser under 1600-talet bidrog till en växande kyrklig organisation med behov av integrering, samordning och enhetlighet, och i vars genomförande prästerna i hög grad involverades. Framför allt krävdes åtgärder i Skåne, så som att förhandla med de skånska prästerna då de krävde att få fortsätta verka i den danska traditionen, samt genom att inrätta ett svenskt universitet i Lund (1668).³⁶⁶

Motsättningen mellan den lutherska ortodoxins biskopar med förankring hos Melanchthon och beslut vid Uppsala möte 1593 i synen på tvåregementslära, och den grupp med biskopar vilka förespråkade ett statligt övergripande ansvar för kyrkan, kan spåras i processen kring 1655 års kyrkokommitté och som resulterade i att två konkurrerande förslag till revidering av KO 1571 kom att lämnas över till Kungl. Maj:t år 1659.³⁶⁷

En omständighet som antas ha orsakat praktiska svårigheter att inom prästerskapet kommunicera gemensamma ståndpunkter anser jag vara *censuren*.³⁶⁸ I tidigare forskning nämns återkommande hur prästerna hos Kungl. Maj:t begärde att få sina utarbetade förslag i tryck. Tryckta förslagstexter borde ha underlättat remissförfarandet vid revideringar till kyrkoordning eller ny kyrkolag; att en och samma text duplicerats utan risk för felaktiga avskrifter, oklara uppgifter om verklig avsändare eller att dokument helt kom på avvägar.

³⁶⁴ Stifts- och sockenstadgar, se 2.3.2.

³⁶⁵ Jurisdiktion vid sockenstämman, se 2.3.3 och 3.5.6.

³⁶⁶ Växande kyrklig organisation, se 2.3.4.

³⁶⁷ Kyrkokommittén 1655 och konkurrerande förslag (KOF) 1659, se 3.4.

³⁶⁸ Censur, se 2.3.7.

4.2 Teman och argument i prästerskapets uttalanden och förslag

För att återge slutsatser om vad prästerskapet uttalade i 1600-talets debatt om kyrkotukt relaterat till tvåregementslära väljer jag att utgå från dispositionen i kapitel 3:

4.2.1 Debatten före 1682

Den första tidsperiod som jag har undersökt avser uttalanden år 1607 och 1617. Argumenten som då fördes fram utgick från en tvåregementslära som förutsatte samverkan och visst delat ansvar att utöva kyrkotukt; att överheten skulle vara kyrkan behjälplig med ”hårdnackade och obotfärdiga syndare” samtidigt som det betonades att det var kyrkans sak att sköta tukt och disciplin i församlingarna.³⁶⁹ Prästerskapets KOF 1619, som var färdigställt redan 1617 och därför också i analysen kan sammankopplas med en första period i 1600-talsdebatten, betonade den rätta kristna läran samt predikoämbetet som ensamt ”salighets-medel” tillika läroståndets trohet i ett kyrkoregemente som är Guds verk, inte människors. Rannsakan var en uppgift som ansågs höra till predikoämbetet och kyrkodisciplinen förklarades bidra till samhällets stabilitet. I KOF 1619 gavs även en utförlig deklaration över vilka uppenbara laster som enligt sedvänjan skulle falla under uppenbar skrift. Samtidigt ansågs det vara världsliga myndigheters sak att straffa ”hårdnackade” syndare som visat kyrkoplikten förakt.³⁷⁰

Prästerskapets uttalanden i en andra period, under åren 1623-1624, gjordes med anledning av Kungl. Maj:ts förslag om inrättande av en ny organisation för kyrkans ledning, ett Consistorium generale, med representation från både kyrkan och övriga (lekmän). Förslaget innebar bland annat att domkapitlens jurisdiktion att rannsaka och döma i världsliga ärenden skulle upphöra. I motargumentationen från prästerskapets sida betonades att kyrkoregementet mycket väl kunde utföra ärenden på uppdrag av det världsliga regementet, dock att regementena ej blandades samman. Vidare var uppfattningen den att för det fall ”politiska män” övertog kyrkans jurisdiktion stod detta i strid med reformationens ordning och Guds ord.

Argumentationen för åtskillnad mellan andlig och världslig makt baserades i hög grad på bibliska tolkningar. Bland annat gjordes hänvisningar till Lev 10 (2 Mosebok) och Deut. 17 (5 Mosebok), ”Josaphatz historia” (2 Krönikerboken) och Malachiam 2 (Malaki 2). Ett

³⁶⁹ Jag vill här påminna om att de citat jag använt mig av angående uttalanden 1607 och 1617 utgår endast från Sven Kjällerströms undersökning i *Kyrkolagsproblemet 1571-1682* (1944) då jag inte följt upp citaten, varken i tryckta eller handskrivna källor. Se 1.7 och 1.8.

³⁷⁰ Riksdagarna 1607 och 1617, se 3.1; KOF 1619, se 3.2.

annat återkommande argument angående kyrkans uppgift att ägna sig åt Herrens ämbete utan sammanblandning med ”världens rijke” var att detta hade skett i påvedömet.³⁷¹

Den tredje tidsperioden syftar på den process och interna debatt inom prästerskapet som under 1650-talet medförde att två parallella KOF av biskop Olaus Laurelius respektive pastor primarius Erik Emporagrius sändes över till kungliga kansliet år 1659, för att femton år senare användas som underlag för det kommande KOF 1682.³⁷²

4.2.2 KOF 1682, förslag om revidering och komplettering i kyrkoordningen

Framläggandet av KOF 1682,³⁷³ vilket också utgjorde debattens fjärde och sista period, innebar att prästerskapet inför riksdagen presenterade vad som var tänkt att utgöra revideringar och kompletteringar i KO 1571. Det nya förslaget innefattade bland annat fyra kapitel som var tänkta att reglera kyrkotukt och jurisdiktion:

KOF 1682 1:a Avd. – en revidering av motsvarande kapitel i KO 1571

CAP VIII ”Om uppenbara skriftermål och kyrkio aga”³⁷⁴

§II *den fysiska kyrkotukten ett andligt straff*

§III *förnämna samvetets vånda*

2 st: alltid frihet hos prästerna att utöva kyrkoaga – med överhetens samtycke

§IV *bindenyckelns bruk*

kyrkoaga som tvåeggat straff – både ord och utvärtes plikt

KOF 1682 2:a Avd. – i huvudsak en komplettering till KO 1571

CAP I ”Om Verldzlig Öfverheets rätt och myndigheet uthi Kyrckio-Regementet”³⁷⁵

Par I med hänvisning till Laurelius KOF, CAP I:

konungens och högsta överhetens uppsikt över kyrkoregementet

§V *överhetens bistånd*

§XI *världsliga regementets begränsningar*

§XII *predikoämbetet och kyrkotukten ankommer biskoparna*

CAP VIII ”Om Consistorio Ecclesiastico, eller Domb Capitlet”³⁷⁶

§1 *åtskillnad mellan kyrkans och världslig rätts dom*

§1 *7 st: Om the saker och ärende, som höra till Consistorium, §1, p. 1-3: domkapitlets jurisdiktion*

CAP XIII ”Om Socknastämpna och Kyrckiones Embetes Män”,³⁷⁷ (§1) med hänvisning till likalydande i Emporagrius KOF: CAP X ”Om Kyrckiones särdeles Embetesmän och Soknestämmor i Städer och på landsbygden”:

XXIV kyrkoherdens jurisdiktion vid sockenstämman

³⁷¹ Debatten om Consistorium generale (1623/24), se 3.3.

³⁷² Konkurrerande KOF (1659), se 3.4.

³⁷³ KOF 1682, se 3.5.

³⁷⁴ Skriftermål och kyrkoaga, se 3.5.2.

³⁷⁵ Världslig överhets rätt och myndighet i kyrkoregementet, se 3.5.3.

³⁷⁶ Consistorio Ecclesiastico – åtskillnad mellan regementena, se 3.5.4 och 3.5.5.

³⁷⁷ Jurisdiktion vid sockenstämman, se 3.5.6.

4.2.3 Samband mellan kyrkotukt och tvåregementslära – sju teman

I KOF 1682 kan utläsas formuleringar om sambanden mellan kyrkotukt och tvåregementslära som känns igen från tidigare forsknings teologiska och kyrkohistoriska beskrivningar såväl som i prästerskapets uttalanden från debattens tidigare perioder. Argumentationens karaktär och innehåll åskådliggörs här i sju teman:

1) Den teologiska föreställningen om *nyckelmakten* och bindenycklarna framkommer i KOF 1682 när det sägs att kyrkoaga och straff står i nyckelmaktens tjänst; att lösa människor från synd, eller att binda (1:a Avd. CAP VIII, §IV). Förslagstexten följer vad som i Augsburgska bekännelsen (1530) hade förklarats om nyckelmakt som en biskopars makt.³⁷⁸

2) I retoriken om *kyrkoagans andliga karaktär* framfördes argument om att kyrkoagan inte utövades genom en världslig makts fysiska medel och tvång utan av ett andligt välde med makt att pålägga andligt straff genom ordens kraft eller uteslutning (bannlysning) från Guds församling och det ”andligt goda” (1:a Avd. CAP VIII, §II); att kyrkoaga, eller *utvärtes plikt*, som låter förnimma samvetets vända egentligen är ett andligt straff (§III). Kyrkoagan förklarades dessutom vara ”tvåeggad”, dels med ord, dels med fysiskt straff (§IV).³⁷⁹

3) Kravet om den *världsliga överhetens bistånd* hade framförts redan under den första perioden (åren 1607, 1617 och 1619). I biskoparnas slutbetänkande angående Consistorium generale (1624) uttalades att den världsliga överhetens uppgift var att som *Nutritius Ecclesiae* främja, beskydda, hjälpa och försvara Guds församling. Även i KOF 1682 kan utläsas förväntan om överhetens bistånd (2:a Avd. CAP I, §V); att konungens välde genom sina ämbetsmän skulle tillse verkställandet av kyrkoplikt och straff. Ett sådant uttalande – och i dess sammanhang då kungar och drottningar omtalas som fosterföräldrar och beskyddare – finns dessutom beröringspunkter med Luthers uppfattning om att överheten är insatt av Gud liksom idén om *minister et executor ecclesiae* enligt Melanchthon.³⁸⁰

4) I biskoparnas första betänkande (1623) med argument mot idén om blandad representation i ett Consistorium generale kan utläsas devisen om *olämplig sammanblandning* enligt Augsburgska bekännelsen. Men, även om regementena inte tilläts ”mängas tillsammans” ansågs ej finnas hinder att det andliga regementet utförde ärenden åt det världsliga. Sex decennier senare, i KOF 1682, betonades *åtskillnaden* mellan de två regementena; att det regemente som träder in i annans regemente begår en dödlig synd (2:a Avd. CAP I, §XI). Den

³⁷⁸ Augsburgska bekännelsen och nyckelmakten, se 2.2.2.

³⁷⁹ Kyrkoagan enligt KOF 1682, se 3.5.2.

³⁸⁰ Om kungar och drottningar som fosterföräldrar, se 3.5.3; överheten insatt av Gud, se 2.2.2; *minister et executor ecclesiae*, se 2.2.1.

eftersträvade åtskillnaden förstärktes genom förslag om föreskrift att kyrkans lagliga rätt och dom inte skulle förblandas med världslig rätt och dom (2:a Avd. CAP VIII, §I).³⁸¹

5) Den *bibliska argumentationen* i KOF 1682 baserades exempelvis på 2 Korinthierbrevet 10:4-6 och då som styrkande av att den kyrkoaga som Skriften omtalar inte utförs med köttsliga vapen och tvångsmedel utan som ett andligt straff (1:a Avd. CAP VIII, §II). Merparten av uttalanden med bibliska tolkningar och citat avsåg dock främst de två regementenas åtskillnad och därmed även det världsliga regementets begränsningar. Det skarpa uttalandet om att övermakt som ej lyssnar till prästerna ska dö (2:a Avd. CAP I, §XI) motiverades med hänvisning till 5 Mosebok 17:12 vilken figurerat i debatten om Consistorium genereale redan 1623 och 1624. Hänvisning gjordes också, angående åtskillnad mellan kyrklig och världslig dom (2:a Avd. CAP VIII, §1), till Jesu ord i Johannes 18:36 om att ”Mitt rike hör inte till denna världen”, eller ”mitt Rijke är icke af dhenne verldenne” som så som det skrivs i betänkandet den 22 mars 1624. Josafats historia i 2 Krönikerboken är också ett bibliskt tema vilket anspelas på i KOF 1619, betänkandet 1624 samt KOF 1682.³⁸²

6) I KOF 1682 framträder vidare ett tema som på olika sätt talar om *tradition*, om hur det har varit och vad som kommer av *sakernas natur*, exempelvis att: i Guds församling har *alltid* brukats *friheten* – därtill med den världsliga maktens *samtycke* – att i samband med uppenbar skrift tilldela kyrkoaga (1:a Avd. CAP VIII, §III, 2 st). Ett annat exempel är uttalandet att kyrkans lagliga rätt och dom ska hållas åtskild från det världsliga på grund av de båda regementenas respektive natur (2:a Avd. CAP VIII, §1).³⁸³

7) I tidigare forskning har ägnats stor uppmärksamhet åt *jurisdiktionen* i jämförelser mellan rådande praxis, prästernas krav enligt KOF 1682 samt vad som skulle bli stadgat i 1686 års kyrkolag. Som jag här visar finns fler teman och dimensioner än jurisdiktion att utläsa. Likväl var jurisdiktionen en central fråga. Prästerskapets avsikter att sanktionera jurisdiktionen i den traditionella kyrkotukten såväl som i domkapitlet samt vid sockenstämman grundades på argumentet om kyrkornas lagliga rätt och dom, åtskild från världslig dom. Consistorium (domkapitlet) förklarades vidare ha mandat att rannsaka och döma i allt som angick religionen, gudstjänsten, Guds ord, sakramenten, ceremonier samt förargelser som begåtts mot första tavlan i Guds lag och uppenbara laster mot den andra tavlan (2:a Avd. CAP VIII, §1). Kyrkoherden (och ämbetsmännen) i sockenstämman ansågs

³⁸¹ Olämpligt sammanblandat (Augsburgska bekännelsen, 1530), se 2.2.2; icke mängas samman (1623), 3.3.1; icke förblandas (1624); åtskillnad (KOF 1682), se 3.3.2.

³⁸² 2 Kor 10:4-6, se 3.2.2 och 3.5.2; 5 Mos 17:12, se 3.3.3 och 3.5.3; 2 Krön (Josafats historia), se 3.2.2 (fotnot 227, andra stycket).

³⁸³ Aga med världslig makts samtycke, se 3.5.2; regementenas respektive natur, se 3.5.4.

ha rätt att ställa dem som begått grova förseelser inför rätta (2:a Avd. CAP XIII, §1 med hänvisning till Emporagrius KOF, CAP X, XXIV).³⁸⁴

4.3 Debattens utfall – KOF 1682 i jämförelse med 1686 års kyrkolag

4.3.1 Uppenbar skrift som syndabekännelse efter världslig dom – pliktepall och överhetens bistånd

I jämförelse med vad prästerskapet föreslagit i KOF 1682 kan utläsas både tillmötesgående och avvisande från Kungl. Maj:t enligt vad som skulle bli stadfäst i 1686 års kyrkolag. I den nya kyrkolagens CAP IX ”Om Uppenbara Skrift och Kyrckioplicht” deklarerades inga förklaringar om kyrkotuktens karaktär så som varit fallet i prästernas KOF 1682, det vill säga prästernas uppfattningar om agan som andligt straff att förnimma samvetets vanda. Emellertid kom den uppenbara skriften/kyrkoplikten att bestå i form av en *lagstadgad* syndabekännelse, men först *efter* ”lagvunnen” dom i världslig domstol. Det stadgades därtill särskilt att ”skriftefadern” skulle ge offentlig avlösning då den som syndat visat ånger över sin synd. I samma kapitel stadgades om världsliga befallningshavares bistånd i verkställandet av kyrkoplikten, således ett tillmötesgående gentemot de krav som prästerskapet framfört redan 1607. CAP IX föreskrev om fysiska straff i kyrkan – att ”plikta med kroppen” – vid upprepat lönskaläger (otillåtna sexuella relationer mellan ogifta). Vare sig det som prästerskapet i KOF 1682 hade föreslagit om det världsliga regementets rätt och myndighet i kyrkoregementet eller om åtskillnad mellan de två regementena fick sina motsvarigheter i 1686 års kyrkolag.³⁸⁵

4.3.2 Åtstramad jurisdiktion – kyrkoplikstens stegvisa upphörande

Kyrkans jurisdiktion hade därmed stramats åt då 1686 års kyrkolag stadgat att uppenbar skrift i kyrkan var en påföljd som förutsatte dom i världslig domstol. Dessutom, 1686 års kyrkolag upptog inte prästernas jurisdiktion vid sockenstämman. Den kyrkliga jurisdiktionen – sådan den under långa tider hade utövats i praktiken i flera stift samt ställts som förslag om i KOF 1682 – hade därmed ytterligare stramats åt. Genom en resolution år 1714 återfick prästerna viss jurisdiktion vid överläggningar i sockenstugan angående ”stockstraff”. Under 1700-talet började pietistiskt influerade präster ifrågasätta pliktepall och skamstraff. Kyrkoplikten avskaffades genom förordning år 1855. År 1918 upphörde en sista kyrkotuktsbestämmelse (från förordningen 1855) om att dömda för vissa brott skulle genomgå *enskild* skrift.³⁸⁶

³⁸⁴ KOF 1682 om prästernas jurisdiktion vid sockenstämman, se 3.5.6

³⁸⁵ 1686 års kyrkolag och syndabekännelse genom uppenbar skrift, se 3.7.1.

³⁸⁶ Åtstramad jurisdiktion, se 3.7.1; pliktepall, 3.7.2, kyrkotuktens upphörande, se 3.8.

Sammanfattning

Den här uppsatsen behandlar prästerskapets deltagande i 1600-talsdebatten i Sverige om den fysiska kyrkodisciplinen baserat på prästerskapets syn på tvåregementslära. Materialet jag använt består av forskningslitteratur, uppslagsverk och webbaserat material samt manuskript och tryckta versioner av prästerskapets uttalanden om kyrkodisciplin och tvåregementslära.

Tidigare forskning visar att kyrkotukten har sitt ursprung i fornkyrkans tolkningar av instruktioner i Matteus 18 liksom senantikens och tidiga medeltidens botgöringslitteratur samt den medeltida katolska kyrkans ordning för offentlig bot och bekännelse. I tidigare forskning framkommer också samband mellan 3 Mosebok kapitel 4 – Mirjams återställande – och den luthersk ortodoxa kyrkodisciplinen under 1600-talet i Sverige. Tvåregementsläran som präglade svenska förhållanden byggde på traditionen från medeltidskyrkan men var också influerad av den lutherska rörelsen i Tyskland. Genomgången av prästerskapets egna utlåtanden avser fyra perioder: den första omfattar åren 1607, 1617 och 1619, den andra 1623-1624, den tredje infaller under 1650-talet och den fjärde under år 1682 då prästerskapet lade fram sitt förslag till en ny kyrkoordning (KOF 1682). En av flera omständigheter som utgjorde hinder för prästerskapet att delta i debatten om kyrkodisciplin och tvåregementslära var förekomsten av censur, på grund av vilken de inte fick tillstånd av Kungliga Majestätets råd att trycka och distribuera kanoniska handlingar.

Återkommande teman som jag funnit i prästerskapets argumentation om kyrkotukt i relation till tvåregementslära är: 1) nyckelmakten och prästerskapets ensamrätt att ge absolution; 2) fysiskt straff förvandlat till andligt straff i kraft av evangeliet; 3) förväntan på världslig myndighets hjälp och skydd att utföra kyrkodisciplin; 4) argument mot olämplig sammanblandning mellan de två regementena, med åberopande av den Augsburgska bekännelsen (1530); 5) biblisk argumentation, med citat och tolkningar från både Nya och Gamla testamentet, till exempel 2 Kor 10:4-6 om kravet att domstolar ska lyssna på prästerna; 6) traditionen att prästerskapet i alla tider hade frihet att bedriva disciplin med samtycke från världslig myndighet. Ytterligare tema var den centrala frågan 7) om prästerskapets krav att erkännas jurisdiktion för utdömande straff vid sockenstämman. När prästerskapets förslag 1682 om ny kyrkoordning kritiserades och avvisades i Sveriges riksdag, inte minst på grund av en alltför långtgående jurisdiktion, utarbetades en helt ny lagstiftning av Kungl. Maj:ts, stadfäst som 1686 års kyrkolag. Prästerskapets jurisdiktion stramades åt, men den kyrkliga disciplinen fortsatte, med inslag av fysisk bestraffning, men endast som ett straff genom en dom i en världslig domstol.

Summary

This essay deals with the clergy's participation in the 17th century debate in Sweden on the physical church discipline, related to argument based on the clergy's view of the two-regiment doctrine. The material I have used has consisted of research literature, encyclopaedias and web-based material, as well as sources with the clergy's statements about church discipline and two-regiment doctrine, both in manuscripts and printed versions.

Previous research shows that church discipline has its origin in the ancient church's interpretations of instructions in Matthew 18, as well as penance literature from late antiquity until early medieval and also the medieval Catholic Church's order for public penance and confession. In previous research, there are also statements about the connection between Leviticus chapter 4 – the restoration of Miriam – and the Lutheran orthodox church discipline during the 17th century in Sweden. The two-regiment doctrine that characterized Swedish conditions was based on the tradition from the medieval church but was also influenced by the Lutheran movement in Germany. The review of the clergy's own statements refers to four periods: the first covers the years 1607, 1617 and 1619, the second 1623-1624, the third falls under the 1650ies and the fourth during the year of 1682 when the clergy presented their proposal for a new church order (KOF 1682). One of several circumstances which constituted an obstacle to the clergy to participate in the debate was the existence of censorship, due to which they were not granted permission by the Royal Majesty council to print and distribute canonical documents.

Recurring themes that I have found in the clergy's argumentation about church discipline in relation to two-regiment doctrine are: 1) the power from the keys of the kingdom of heaven and the priesthood's exclusive right to give absolution; 2) physical punishment transformed into spiritual punishment by virtue of the gospel; 3) the expectation on the secular authority to provide assistance and protection to perform church discipline; 4) arguments against inappropriate confusion between the two regiments, invoking the Augsburg Confession (1530); 5) biblical argumentation, with quotations and interpretations from both the New and Old Testaments, for example 2 Corinthians 10: 4-6 on the requirement for courts to listen to the priests; 6) tradition and the nature of things; that the clergy at all times had the freedom to conduct a "distinguished discipline" with the consent from a fair secular authority. A further theme 7) was the central issue that the clergy demanded to be recognized in the jurisdiction to impose penalties at the local parish meeting.

When the clergy's proposal 1682 for a new church order was criticized and rejected in the Swedish parliament (riksdag), not least due to the idea of a too far-reaching jurisdiction, a completely new legislation was prepared by the Royal Majesty council, and confirmed as the Church Law of 1686. The jurisdiction of the clergy diminished, but ecclesiastical discipline continued, with elements of physical punishment, but only as a punishment through a judgment in a secular court.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkiv

Acta Ecclesiastica Prästeståndets förslag till Kyrkolag 1682/147. Handskrift. Riksarkivet, Marieberg, Stockholm.

Internet

Barth, Gunther. "Die Öffentlichkeit der Buße Eine theologische Kritik an einem Zentralbegriff der Diskursethik" (konferensartikel). I *Proceedings from The 49th Societas Ethica Annual Conference 2012 Theme: Ethics and Migration* (Rumänien). Red. Göran Collste. *Linköpings universitet*, <https://ep.liu.se/ecp/097/ecp12097.pdf>

Björkman, Cecilia. "Landsarkivets vägledning till Domkapitel", Landsarkivet i Uppsala 2006-09-05. *Riksarkivet*, <https://www.riksarkivet.se/Sve/Publikationer/Filer/Domkapitlen.pdf>

E-Codices, <https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/0675>

Harrysson, Dick. "Vad betyder Kungl. Maj:t?" *Svenska dagbladet* (2015-12-18). <https://www.svd.se/vad-betyder-kungl-majt>

Lundhem, Stefan. "Stilprov Nygotisk kursiv" (separat stencil). Riksdagsbiblioteket, 1994. *Forum Rötter*, <https://forum.rotter.se/discus/messages/3539/38130.gif>

Spangenberg, Carl Gustaf. "Censur och liknande ingrepp mot tryckta skrifter", 2016. *Litteraturbanken*, <https://red.litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/Censur.html>

The Tertullian Project, https://www.tertullian.org/latin/de_paenitentia.htm

Tryckta källor och litteratur

Almquist, Eric. "Karl IX och den mosaiska rätten". I *Lychnos : årsbok för idé- och lärdomshistoria*. 1942. Uppsala: 1942.

Andrén, Åke. "Skriftermål". I *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola 3 P-Ö*. Red. Ragnar Askmark (medarbetare). Lund: Gleerup, 1957.

Andrén, Åke. *Sveriges kyrkohistoria 3 Reformationstid*. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 1999.

Askmark, Ragnar. *Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis*. Lund: Gleerup, 1949.

Bergstedt, Carl Fredrik. "Bidrag till Svenska Kyrkoförfattningens Historia under sjuttonde seklet" (1850). I *Frey [Elektronisk resurs] : tidskrift för vetenskap och konst*. Uppsala: 1841-1850.

Berntson, Martin. *Kättarland : en bok om reformationen i Sverige*. Skellefteå: Artos, 2017.

Berntson, Martin. "Reformationen som kyrkohistoriskt problem i Sverige". I *Reformation i två riken : reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Red. Kajsa Brillman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders. Göteborg: Makadam förlag utgiven i samarbete med Centrum för Öresundsstudier vid Lunds universitet, 2019.

Brohed, Ingmar. "Inledning". I *Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne*. Red. Anders Jarlert. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2009.

- Cnatingius, Hans. *Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611-1636*. Uppsala: (Diakonistyrelsen) Almqvist & Wiksell, 1939.
- Cnatingius, Hans. "Två kyrkliga stadgar från ärkestiftet under Petrus Kenicius' tid". I *Kyrkohistorisk Årsskrift [Elektronisk resurs] Fyrtioandra årgången, 1942*. Uppsala: Svenska kyrkohistoriska föreningen, 1943.
- Cornelius, C. A. (Carl Alfred). *Svenska kyrkans historia efter reformationen. I* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1886).
- Dahlgren, F. A. *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket [Elektronisk resurs] från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund: Gleerup, 1914-1916.
- Ecclesiastik tidskrift till läsning för prester, Volumes 1-4* (tredje häftet), utgifven av C. G. Rogberg och J. A. Winbom. Uppsala: Palmblad & C., 1826.
- Eckerdal, Lars. "Från kyrkobalken 1296 till Kyrkoordning för Svenska kyrkan 1999". I *Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv*. Red. Martin Berntson & Anna Maria Ciardi. Lund: Bibliotheca Theologiae Practicae: 97, 2016.
- Färnström, Emil. *Om källorna till 1571 års kyrkoordning : särskilt med hänsyn till tyska kyrkoordningar*. Stockholm: Diakonistyrelsen, 1935.
- Gullstrand, Ragnar. *Bidrag till den svenska sockensjälstyrelsens historia under 1600-talet*. Stockholm: Norstedt, 1923.
- Gustafsson, Berndt. *Svensk kyrkohistoria*. Helsingborg: Plus Ultra, 1983.
- Hall, B. Rudolf. *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 1]*. Lund: 1928.
- Hall, B. Rudolf. *Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder [Bd 2]*. Lund: 1930.
- Hallgren, Bengt. *Kyrkotuktsfrågan: en systematisk studie av kyrkotukten i svensk frikyrklighet och hos Martin Luther*. Stockholm: Diakonistyr., 1963.
- Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia H. 1*. Red. /utgivare: Erik Thyselius. Örebro: 1839. Förkortat: *Thyselius, Handlingar 1*.
- Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia H. 2*. Red. /utgivare: Erik Thyselius. Örebro: 1841. Förkortat: *Thyselius, Handlingar 2*.
- Holmquist, Hjalmar. *Svenska kyrkans historia. Bd 3, Reformationstidevarvet, 1521-1611. D. 2, Den svenska reformationskyrkans fortbildning till ortodox luthersk bekännelse och folkkyrka, 1572-1611*. Stockholm: Sv. kyrkans diakonistyr., 1933.
- Hägglund, Bengt. *Teologins historia : en dogmhistorisk översikt (5 upplagan)*. Malmö: Liber Läromedel, 1981.
- Ihse, Cecilia. *Präst, stånd och stat : kung och kyrka i förhandling 1642-1686*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2005.
- Inger, Göran. "Kyrkolagstiftningen under 1600-talet". I *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*. Red. Ingun Montgomery. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Kansanaho, Erkki. "Kyrkotukt". I *Nordisk Teologisk Uppslagsbok för kyrka och skola 2 I-O*. Red. Ragnar Askmark (medarbetare). Lund: Gleerup, 1955.
- Kjöllerström, Sven. "Historik". I *Kyrkomötets grundlagsenliga befogenheter m. m. [Elektronisk resurs] : betänkande / avgivet av 1951 års kyrkomöteskommitté*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, 1955.
- Kjöllerström, Sven. *Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1944.
- Korpiola, Mia och Pihlajamäki, Heikki. "Introduction. Reformation and early modern times". I *Law and the Christian Tradition in Scandinavia : The Writings of Great Nordic Jurists*.

- Red. Kjell Å Modéer och Helle Vogt. Taylor & Francis Group, 2020.
- Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar.* Stockholm: tryckt af Johan Georg Eberdt, 1687. Förkortat: *Kyrkio Lag och Ordning (1686)*.
- Kyrklig rätt och kyrklig orätt : kyrkorättsliga perspektiv : festskrift till professor Bertil Nilsson.* Red. Martin Berntson & Anna Minara Ciardi. Skellefteå: Artos, 2016.
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 1.* Stockholm: Norstedt, 1872. Förkortat: *Kyrko-ordningar [Afd.] 1.*
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 1 / utg. ... genom O. v. Feilitzen.* Stockholm: Norstedt, 1881. Förkortat: *Kyrko-ordningar [Afd.] 2. 1/ Feilitzen.*
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 [Afd.] 2. 2.* Stockholm: Norstedt, 1887 genom O. v. Feilitzen. Förkortat: *Kyrko-ordningar/ Afd.] 2. 2/ Feilitzen.*
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 Avd. 3 / utg. ... genom Erik Naumann 1920/1929.* Stockholm: Norstedt, 1920/. Förkortat: *Kyrko-ordningar/avd. 3 /Naumann.*
- Körntgen, Ludger. "Canon law and the practice of penance: Burchard of Worms's penitential". I *Early Medieval Europe : Vol. 14 Issue 1*, 2006.
- Law and the Christian Tradition in Scandinavia : The Writings of Great Nordic Jurists.* Red. Kjell Å Modéer och Helle Vogt. Taylor & Francis Group, 2020.
- Levin, Herman. *Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686-1782. Bidrag till den svenska religionslagstiftningens historia, 5.* Stockholm: 1896.
- Lohse, Bernhard. *Martin Luther's Theology Its Historical And Systematic Development.* Fortress Press, 1999.
- Meens, Rob. *Penance in Medieval Europe, 600-1200.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Med god ordning och efter Guds vilja : en antologi om kyrkorätt.* Red. Leif Nordenstorm. Skellefteå: Artos, 2019.
- Modéer, Kjell Åke. *Historiska rättskällor i konflikt : en introduktion i rättshistoria.* Stockholm: Santéus, 2010.
- Montgomery, Ingun. *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid.* Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Nygren, Rolf. "Svenska kyrkan och rättsarvet från fornkyrkan och Confessio Augustana – ett brutet samband?". I *Med god ordning och efter Guds vilja : en antologi om kyrkorätt.* Red. Leif Nordenstorm. Skellefteå: Artos, 2019.
- Ord för ord : svenska synonymer och uttryck, andra upplagan, fjärde tryckningen (elektronisk resurs, Project Runeberg).* Red. Johan Palmér och Herbert Friedländer. Stockholm: 1984.
- Parvis, Sara. *Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy 325-345.* Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Pleijel, Hilding. *Svenska kyrkans historia Bd 5 Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism, 1680-1772.* Stockholm: Sv. kyrkans diakonistyr., 1935.
- Rasmussen, Tarald. "Nyare forskning i reformasjonshistorie". I *Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne.* Red. Anders Jarlert. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2009.
- Skydsgaard, K. E. "Skriftemål". I *Nordisk teologisk uppslagsbok för kyrka och skola 3 P-Ö.* Red. Ragnar Askmark (medarbetare). Lund: Gleerup, 1957.

- Stroumsa, Guy G. "From Repentance to Penance in Early Christianity: Tertullian's De paenitentia in Context". I *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*. Red. Jan Assmann och Guy G. Stroumsa. Brill Academic Publishers: 1999.
- Svenska kyrkans bekännelseskifter* / utgiven av Samfundet Pro fide et christianismo. Stockholm: Verbum, 2005.
- Sveriges riksdag*, "Kungl. Maj:ts nåd. proposition nr 300. Bihang till riksdagens protokoll 1918".
- Sveriges riksdag*, "Lagutskottets utlåtande Nr 18, 16 mars 1917".
- Thomson, Arthur. "Från horpall till tjuvpall". I *Saga och sed [Elektronisk resurs] Kungl. Gustav Adolfs akademiens årsbok : annales Academiae Regiae Gustavi Adolphi*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2010.
- Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia : otryckta acta och spridda undersökningar. 1.* Medarb. B. Rudolf Hall. Lund: Fören. för svensk undervisningshistoria, 1927.
- Widén, Bill. *Prästmötet i Åbo stift 1629-1864 = Die Pfarrersynode im Bistum Åbo in den Jahren 1629-1864*. Helsingfors: 1968.